This PDF you are browsing now is a digitized copy of rare books and manuscripts from the Jnanayogi Dr. Shrikant Jichkar Knowledge Resource Center Library located in Kavikulaguru Kalidas Sanskrit University Ramtek, Maharashtra.

KKSU University (1997- Present) in Ramtek, Maharashtra is an institution dedicated to the advanced learning of Sanskrit.
The University Collection is offered freely to the Community of Scholars with the intent to promote Sanskrit Learning.

Website
https://kksu.co.in/

Digitization was executed by NMM

https://www.namami.gov.in/

Sincerely,

Prof. Shrinivasa Varkhedi
Hon'ble Vice-Chancellor

Dr. Deepak Kapade
Librarian

Digital Uploaded by eGangotri Digital Preservation Trust, New Delhi
https://egangotri.wordpress.com/

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीगणेशाय नमः ॥ अथायमथशब्दो मंगलार्थः आनंतर्यार्थश्च ग्रंथमध्ये मंगलाचरणप्रयोगः शिष्टैः शि-
ष्टः। अथेति। स्यादिशब्दक्रियाकथनानंतरं। अथवा तद्धितसंज्ञकप्रत्ययराशिनिरूपणानंतरं आख्या-
तसंज्ञकाः प्रत्ययाः निरूप्यंते आख्यायते कर्तृकर्मादयो यैस्ते आख्याताः। नामाधिकारव्यावृत्त्या
धात्वाधिकारमाह। धातोरिति। ननु धातुरेव कस्तत्राह। भ्वादिरिति। आ त्. ५१ अनुदात्तश्च ङ्श्चेतौ
इतौ यस्य स अनुदात्तङित् ११ तस्मात् ५१ ञ इत् यस्य स ञित्। स्वरितः इत् यस्य स स्वरितेत्।
ञिच्च स्वरितेच्च [illegible] ञित्स्वरितेत् तस्मात् ५१ उभे उदात्तभ्वादिधातुपाठात् ज्ञातव्यं। अनियमे
नोभयपदप्राप्तौ नियममाह। आत्मगामी। कुत इयं व्यवस्था तत्राह। अन्वर्थादिति। आत्मने
पदपरस्मैपदरूपायाः संज्ञा तस्याः अनुगतोऽर्थः आत्मार्थः परार्थः पाकादिरूपः तदुक्तादित्ये-
थः। आत्मार्थं पचते। परार्थं पचति। परतः अन्यत् ११ आत्मनेपदपरस्मैपदयोः संज्ञांतरेण वि-
भागमाह। नवेति। आत् त्यं इति लाघवार्थं सौत्रीं संज्ञां व्यवहरति। प्राग्व्योपरि समाप्तश्च वर्ग

॥ श्री ॥ [illegible]

Accession: No. ~~328~~ M 866

Title:- सारप्रदीपिका

Subject:- व्याकरण

Author:-> भट्ट ~~[illegible]~~ जगन्नाथ

Date → ?

पत्र: — 28

KKSU LIBRARY
RAMTEK
441 106
M-866
Dist Nagpur

Checked 2012

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मानःव्यापारः इति विशेषः।आरब्धापरिसमाप्ता इति पाठे सुगमं।आरब्धं अपरिसमाप्तं यस्मिन् काले इ
त्यर्थः।लट् इति संज्ञाप्रदर्शनं शिष्याणां अन्यत्रापि परिचर्यार्थं।तथा च दश लकाराः।तिबादीनां स्था
निन इति पाणिनिमतं।तिबादयो युगपत्प्राप्तास्तत्र नियममाह।नाम्नीति।ननु नाम्नी चेत्यनेनैव
युष्मदस्मदोरपि गृहीतत्वात् युष्मदि वास्मदि चेति तयोः पृथगुपादानं व्यर्थं।ततो नामत्रा ह्रस्वा
त्राधिकारे सरस्वती कंठाभरणोक्तं पृथग्वेदितव्यं।तथा चोक्तं।युष्मदस्मद्व्यतिरिक्तसिद्धार्थ
शब्दो नाम इति स्मरणात्।तिबादिदशलकारेषु तिबादित्रयाणां प्रथमपुरुष इति संज्ञा पू
र्वाचार्याणां।एवं सिबादित्रयाणां मध्यमपुरुष इति।मिबादित्रयाणां उत्तमपुरुष इति।एवं
सर्वत्र परस्मैपदात्मनेपदयोर्ज्ञेयं।कर्त्तरि शप् ७१ पं ११ चेत्स्य व्याख्यायं।तिपः पकारो ङित्वव्यावृत्त्यादि
कार्य इति पित्कार्यार्थः।विकरणस्तु धातुगणविभागज्ञापकः प्रत्ययः।तस्य भेदः पृथक्त्वं त
स्य ज्ञापनार्थः।तथाहि।तुदादेर इति प्रत्ययात् अयं प्रत्ययो भिन्नः।अथवा विकरणभेदः।विकर ॥१

णनिमित्तो विशेषः।तस्य ज्ञापनार्थः।अप्रत्यये गुणो न भवति।अपृत्प्रत्यये गुणो भवति।इति विशेषः।
तादिशब्देन ताताररौतारस इत्यादिकाः।तादि इति आदिशब्देन सिसीग्रहणमपि।ङित्वविधानस्य
प्रयोजनमाह।कुचकुचकौ गौ इतौ यस्य स किंत् तस्मिन् ७१ ह्रिरुक्ताद्धा[illegible]तोः परः ऋ स्थु स्थुस्
न स्थुस् अस्थुस् त[illegible]त स्मिन् किंति ७१ अस्थु सि[illegible]ति धात्वधातुसाधारणं।तेन स्थुनुतः।स्थुसंव
ज्ञीयित्वेति यथा ऋतेच ऋरित्यादावपि गुणप्रसक्तिस्तत्त्वात् इत्यर्थं स्पष्टयति।कृतद्विर्वचनाद
सिपरेपि।तथापि तद्दोषतादवस्थ्यादतो व्याकरोपति।धातोः कृतं यद्द्विर्वचनं तस्मात्परो यस्य
नंतरं अनः ङजातेन सिगुणो भवति।यत् यस्मात्कारणात् किति ङिति च परे गुणः प्रतिषिद्धः।
तत् तस्मात्कारणात् अपृत्प्रत्यये निमित्ते गुणो भवतीत्यर्थः।अदे सां ७१ अदे इत्यत्र अकारैका
रौ तिबादिप्रत्ययस्येत्यर्थः।तेन ऐ स्तत इत्यादौ न।प्रकरणभेदान्न स्यादौ।युगपन्नामादि
षु प्रयुक्तेषु कः पुरुषो भवतीत्याशंक्य माह।अव्यवधानादिति।क्रियापदेन यस्य व्यवधा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सारस्व०टी०
॥२॥

स्तू ५

नंनास्तितदनुसारेणपुरुषविशेषोभवति।अत्रव्यवधानंसूत्रोक्तंग्राह्यं।नतुवाक्यस्थं।विधिसं
भावनयोः७इयादादिईमहीत्यंतंसां१२कर्त्तव्यःकरणार्हःकथ्यतेइत्यर्थः।कर्त्तव्यार्थःपुरुषप्र
यत्नयोग्यसमीहितसाधनंयागादिविधिः।तस्योपदेशोप्यज्ञातस्यज्ञापनंविधिरुच्यते।
यासां११आशीःप्रेरणयोः७२तुबादिआमहैपूइत्यंतंसां१३अतहेतुंकूहिरूपस्यनतु
अ५ तातङ्ःपस्येतिवक्तव्यं।भवतात्।अनद्यतने७३तीते।दिबादिदिपूमहीत्यंतंसां१३अनद्यत
नस्यलक्षणमाह।अतीतायाइति।सतावान्कालःअष्टयामात्मकःअद्यतनः।ततोन्योअ
तीतोअनागतोवाअनद्यतनः।तस्मिन्अतीतेधात्वेदिबादयःप्रत्ययाःस्युः।भवंति।भवति।भ
मु३ वेत्।भवतु।अभवत्।परस्मैपदिनंधातुमुक्त्वाआत्मनेपदिनंधातुमाह।एधवृद्धौ।अका
रःअनुदात्तः।अतएवआत्मनेपदार्थः।एधते।एधेत।एधतां।एधत।स्वरादेरित्यत्र
पूर्वसंधिःक्रियतेतदाऐधतइत्यादिविरुध्यते।ततःपूर्वंधातोरेकेनअटासंधिःपश्चा ॥२॥

४६ दर्शनांकनयोः।१

दन्येनाईक्षते।ईक्षेत।ईक्षतां।ऐक्षत।डुपचष्पाके।डुकारषकारावनुबंधौकार्यार्थौ।द्वितस्त्रिमकूत
इतेषिड्रिदामङूइतिकार्यार्थौ।चकारेत्वकारःस्वरितः।अतउभयपदार्थः।पचति।पचेत।पचतु।अ
अपचत्।पचते।पचेत।पचतां।अपचत।एवमन्येपि१चादयः॥गाङ्गतौ।ङकारआत्मनेपदा
र्थः।गाते।अत्रसवर्णेदीर्घः।गाअंतेइत्यत्रआतोंतोदनतः।इत्यनेनसूत्रेणअंतस्यअत्।अतःसव
र्णेदीर्घः।गाते।गासे।गाथे।गाध्वे।यस्यालोपोवक्तव्यइतिवक्तव्यात्।अत्रैसांकारलोपोवेतिकेचित्।
गे।गे।गावहे।गामहे।गेत।गेयातां।गेरन्।गातां।अगात।अगातां।अगात।तिपूअपूगुणः।इक्
गतौ।अयति।अयेत्।अयतु।आयत्।इत्यादि।एवंक्षिक्षये।जिजये।फङ्शोधने।ङित्वादात्म
नेपदं।अपूगुणः।पवते।पवेत।पवतां।अपवत।तृतरणे।तरति।तरेत्।तरतु।अतरत्।देङ्पा
लने।दयते।दयेत।दयतां।अदयत।धेट्पाने।धयति।धयेत्।धयतु।अधयत्।कैगैरै
शब्दे।कायति।गायति।रायति।ग्लैम्लैहर्षक्षये।ग्लायति।म्लायति।त्रैङ्पालने।त्रायते।त्राये

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्य॰
॥३॥

ता।त्रायतां।अत्रायत।दैपृ शोधने।दायति।दायेत।दायतु।अदायत।ध्यै चिंतायां।ध्यायति।ध्यायेत।ध्या
यतु।अध्यायत।ज्योङ् नियमव्रतादेशोपनयेषु।ओकारांतः एकएव सौवादिकः।ज्यवते।ज्यवेत।ज्य
वतां।अज्यवत।आकारांता धातवो न संति।एवमन्येपि स्वरांता हसांताश्च सौवादिका धातुपाठाद
वगंतव्याः।अतः परं अदादिकप्रक्रियोच्यते।स एव विकरणधातुभेद ज्ञापकः।प्रत्ययः स तस्मात्।शि
ङ्ः सर्वत्र गुणो विहितः।शिश्ये किं चिदिव श्रमादिव्यादिमहाकविप्रयोगो विरुध्यते।तत्र विष
ये इति विशेषणीयं।अबादौ ११ ईसां ११ पिति ७१ अबादावपिति स्मि।इत्यत्र द्विपकारको निर्देशः।अत्र
द्वितकारको निर्देशात्सकारः खसेव पाशसानामिति सूत्रेण कारा ज्ञातः तेनेदकारे पिति परे सवति
सूत्रे वृत्तौ चोच्चार्यौ।तेन गुणः स्यात्।अपू आदिर्यस्य स अबादिस्तस्मिन् अबादौ।अथवा अबादौ
विषयेऽस्मिन् व्याख्याने आदिशब्द प्रयोजनं मृग्यं।अद्विषये एतावतैव चरितार्थत्वात्।तस्मा
त्।व्याख्यानांतरमपि।अपू आदिस्थानं यस्य स अबादि लुङ्।तस्मिन् अबादौ लुङि विषये ई प्र ॥३॥

x अनापि ५

प्रत्ययः स्यात्।अत्र केचिदेवं परिहारमाहुः।अबादौ विति इयं च भावे सप्तमी।अबादौ कृते सतीत्य
र्थः।आदिशब्दात् अपोलुङि धातोर्गुणे च कृते सति पश्चादीकार प्रत्ययः।न नु नु धोंतो रिति सूत्रस्य
कार्यं।धो धांतो रियुवौ स्वरे।धौ वे इति सूत्रात्स्यांसे स्यति।किं नु धातो रिति सूत्रेण।सत्यं।तत्र सू
त्रद्वयं स्यादि विषयं।तयोरेवार्थेन निबध्यते।नु धातोरिति।अनेक स्वरस्या संयोगपूर्व
स्य धातो रिवर्णोवर्णयोः यो नो रिवर्णस्य वः।नोंओः वः।अस्यार्थः।धातो रु वर्णस्य वत्वं न स्या
वति।अनपिग्रहणं जुहोतेरेव।अद्विषये वकार प्राप्त्यर्थं।तेन जुहोति जुहुतः।किं संबो सुव
ति।अनेक संयोग पूर्वस्य चिति।तु शब्दात् यंती स्यादौ अनेक स्वरत्वाभावे पियकारो स्
वति।ईयतु रित्यादौ अनेक स्वरस्यासंयोगपूर्वत्वेपि न स्वतीति द्रष्टव्यं।भुवः पुंवत्सु तिबा
दिषु विशेषमाह।भुव इति।भुव आहश्चादेशः।अत्र आह इति अकार उच्चारणार्थः।तसां ११ थे ७१
परोक्षो।विहिते गुणबादिषु वृध्यादिकार्यं।अत्र वर्त्तमानकालभावात्।तिबादि आदेशलात्र

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तन्ना। वैविल्याप क्रूवयोः परोक्षेणुणवादिपंच स्वपिब्रुवआहआदेत्राइतिकेचित्। आह। आहतुः। आ
हुः। आत्थ। आहथुः। ब्रुवइति। ब्रुवीति। ब्रूयात्। ब्रवीतु। अब्रवीत्। ब्रूते। ब्रुवीत। ब्रूतां। अब्रूत। आ
दित्राद्याक्षेअन्येपिधातुपाठात्तत्व्याः। ख्याप्रकथने। ख्याति। ख्यायात्। ख्यातु। अख्यात्। ख्याश्रौ
चे। स्नाति। स्नायात्। स्नातु। अस्नात्। इत्यादि। सस्वरआदिर्द्विरद्विः। इदं सूत्रंप्रसंगाद्दिह लिख्य
तं। उत्तरत्रास्योपयोगो भविष्यति। अपानामित्ति। जवभ्यः पूर्वेषां झपेकदेशानां झढधघभानां
जबाजवंति। चपेभ्यः पूर्वेषां खफछठथानां चपाजवंती तिज्ञातव्यं। नुधातोरिति। अनेकस्व
रस्येतिनियमात्। नानप्यो वर्द्दत्तिग्रियमाद्धकारः। जुहोति। क्वचिदन्यत्रापिनु। वमोः पर
योः जुहोतेरुवर्णस्य लोपइत्यर्थः। जुह्वः। जुहुरः। छंदसि। तिबादिप्रत्ययोविध्यर्थेशयः॥ अ
ग्निते त्रंजुहोति। अग्निहोत्रं जुहुयादित्यर्थः। पाणिनीयानांमते विधौविहितातिबादिप्रत्य
यानांसंज्ञाभैलोट्॥ जुहोति। जुहुयात्॥ जुहोतु। अजुहोत्। अजुहुतां। अजुहवुः। द्वैः ५२॥

द्विरुक्तधातोरन्तउस्थभवति। अङिपरेनेतिवाच्यम्। तेनअभीपवन्नित्यादौन। अघुसीत्यत्कत्वात् गुणः। अजुहवुः॥
ओहाङ् गतौ। ओकारओदित्कार्यार्थः। ल्याद्याद्दितः इतिसूत्रविशेषणार्थः। द्वैः ६१। नोद्विपदमिदं सूत्रम्। कार्यद्वय
विधायकम्। तौइतितच्छब्देनपूर्वपरामर्षः। लोपोनुवर्त्तते। इकारस्थेतिर्ईहसेइत्यतः अनुवर्त्तते। जिहीते। [illegible]
हीत। जिहीताम्। अजिहीत। ओहाक् त्यागे। आल्लोपापिङितिवक्तव्यः। जह्यात्। इईः वाहौ। हेस्ताविति
ईकारः ईकारस्थवाभवति। जहीहि। जहाहि। जहिहि। वाराश्यात्। ङितिहसेपरेइकारोपि। तेननजिहीतइत्या[illegible]
कुरित्यत्रहेस्तौरित्यनेनआकारलोपः सिद्धः। उंसिपरेआल्लोपइतिपुनर्वचनं द्विरुक्त्यभावेपिअदुरि[illegible]
रलोपार्थं। ओहाक् त्यागे। ओकारस्यानेओदित्कार्यार्थः। ककारः किक्कार्यार्थः। अथवाधातुभेदः। [illegible]
गतौ। हाकृत्यागे। इतिभेदोभवतु। जहाति। जह्यात्। अहातु। अजहात्। दादेरिति। हस्तावित्यस्यापवादः। दादे[illegible]
दियहणेनदाहावितिबहुवचनेन। डुदाञ्दाने। डुधाञ्धारणपोषणयोः। सोपसर्गयोर्ग्रहणम्। प्रदत्तः। निधेहि। द्र
त्यादि। नयोर्दइश्विदंसूत्रंदधातेर्नेतिवक्तव्यं। तेनधत्तः। धत्थ। अथवाधत्तइतिअत्रनयोर्कद्दरतिनभवति।

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्वाभाविकस्य सांतत्वाभावात् । अथवा तथोऽधः तथः अधः इति परिच्छेदः अतः अधः न दधातेरित्यर्थः ।
तदाऽस्य सांतस्य धातोः परस्य रस्य तकारस्य थकारस्य च अभ्यासत्वं तिङ् इति वृत्तिः आदिजबानामि
त्यतोऽस्यानुवृत्तेरित्यपि व्याख्यायसीद् दधाति । दधात् । दधातु । अदधात् । दधीत । दत्तां ।
अदत्तां । दधाति । दध्यात् । दधातु । अदधात् । धत्ते । दधीत । धत्तां । अधत्त । एवमन्येपि धातुपाठ
तज्ञेयाः । दिवु क्रीडे । द्युति वे हिंः प्रकाशः कांतिः शरीरस्य शोभा इति भेदः । उकार इद्विक
ल्पार्थ इति । उदितः क्त्वा वट् इति विशेषणार्थः । दीव्यति । दीव्येत् । दीव्यतु । अदीव्यत् । इत्यादयो
धातुपाठात् । ओ हिंष्मः स्ना । सेकू सृपू सृ स्तृ स्तृ ज स्तृ त्यान्येदंताजंतसादयः । षोपदेशाः स्य
ताः स्वष्क । स्वित् । स्विद् स्वंज स्वपू प । स्मिङ् ॥१॥ नोपदेशास्तु नन्दनाथा हू धृ क्ष्नून टः ॥
नकारजावनुस्वारपंचमौ झलि धातुषु ॥१॥ ष्ठिवु ष्वष्क ष्विवां षः सोनेतिवक्तव्यां प्रादेश्वत
धातौ सुनमामित्यत्र नाम्नश्च कृतासमासः । इत्यत्र वकारस्तस्मात् क्षकाराकृतोपरेत्रादीनां
||५||

ऊर्यो नोच्च सुमो सान्तिहितः । तत्र उपसर्गेबलात् स्यसांतस्य अस्ता । स्तन । सो । स्तुवः । स्था । से । [illegible]
सं ज स्वं आगत्यैस धाऽप्रति पूर्वे सदय ऊ ज्ञे सिचाऽवस्त्न तोज नार्थ यव हर्वे स्वनाप [illegible]
पूर्वे सेचा । सुऊ ऊ ऊर्जे स हानां यः षोऽहंतरेपि न वृति । दशानांस्थानां दुरूकानां चाऽउर्वेज्ञो
पसर्गो नतेण णादिधातु हमीनाहि न्वा त्रियशांतनयशांतनशांत था ते नैव शाऽनुक्रमे नण
त्वनिमित्तेन न स्याणो नवति । गदनदपद दाधीमा स्तो हन्या या द्रा प्सा दि स्यांत वह्न वपृ
वहे शाम्यचि दिहांतन श्च णत्वं । वानिंसनिक्ष निंद मवांतहानां कादि स्यादि स्थांत वज्ज
धात्वं नते ने श्वेति च कारो व्याख्येयः ॥ षुञ् अभिषवे । अभिषुणोति । अभिषुणुयात् ।
अभिषुणोतु । अभ्यषुणोत् । सुनोति । सुनुयात् । सुनोतु । असुनोत् । सुनुते । सुन्वी
त । सुनुतां । असुनुत । चिञ् चयने । चिनोति । चिनुयात् । चिनोतु । अचिनोत् ।

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

चिनुते। चिन्वीत। चिनुतां। अचिनुत। शकु शक्तौ॥ उवेमोवोर्लोपदृत्यत्रापि संयोगपूर्वस्यो
कारप्रत्ययस्य न लोपः। शक्नुदि इति। वक्ष्य। तेन शक्नुवइत्यत्रापि न कुतो वा शब्दात्। शक्नु। शक्नो
तु। अशक्नोत्। इत्यादि। रुधिर् आवरणे। रुणद्धि। यमायपेस्ये स्से न स्यति मनसोत्स्ये
स्यास्ति द्रवक्तव्यं। नुधातोरित्यत्र विकरणस्य जोरितिनकारसहितस्य ठप्रत्ययस्य
विशेषणार्थं। तेन नुधातुर्गोरिति वक्तव्यं। नन्वंति। नहु विस्तारे। तनोति। तनुयात्। तनो
तु। अतनोत्। तनुते। तन्वीत। तनुतां। अतनुत। दीर्घत्वं प्रसक्तं लोपस्य तद्विकारस्य वा
सिद्धत्वात् वक्तव्या। तेन कुर्यात्। कुर्वंति। डुकृञ् करणे। करोति। कुर्यात्। करोतु। अक
रोत्। कुरुते। कुर्वीत। कुरुतां। अकुरुत। इत्यादि। तुद व्यथने। तुदति। तुदेत्। तुद
तु। अतुदत्। इत्यादि। डुक्रीञ् द्रव्यविनिमये। क्रीणाति। क्रीणीयात्। क्रीणातु। ॥६॥

अक्रीणात्। क्रीणीते। क्रीणीत। क्रीणीतां। अक्रीणीत। इत्यादि। शिष्याणां ग्रंथांतरपरिचर्यायै विभक्ती
नां संज्ञाविशेषमाह। एतद्वेति। एतद्विभक्तिचतुष्टयं धिकरणाहितस्थान तु यकृप्रत्ययसहितम्॥
यक्सहितं आर्द्धधातुकत्वं। लिङ्लिटौ सार्वधातुकं आर्द्धधातुकं शेषइत्युक्तत्वात्। अविषयः। अन
द्यविषयएवएव। सारस्वतमतेपरमतमिति कर्तरि विहितं तिबादि विभक्तिचतुष्टय व्यतिरि
क्तआख्यातप्रत्ययः शश्रानुशानौ विहाय यंत्र प्रत्ययश्च इति सार्वधातुकार्द्धधातुकसंख्या
ज्ञेया॥ श्री॥ इत्याख्याते कर्तरि विभक्तिचतुष्टयप्रकाशः॥ ७॥ ॥अथेति॥ आख्या
तचतुष्टयकथनानंतरं यक्प्रत्यये परे प्रक्रिया निरूप्यते॥ कर्तृव्यापारलक्षणक्रियाए
व भावना भाव इत्यर्थः। अकर्मकेभ्यो बाह्यकर्मरहितेभ्यः सकर्मकेभ्यो बाह्यकर्मणा सहिते
भ्यः। तत्र नित्यं कर्मधात्वर्थः। यथा पचतीत्यत्र पाकं करोतीति गम्यते। यथा शेते इत्यत्र शयनं

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सारस्वती०
॥८॥

करोतीत्यर्थः। तेन सकर्मकत्वाकर्मकत्वेन ह्येव कर्मणि नो तरे। भावनादिक्रियासामान्यस्यैकत्वाभावे एकस्य
न नमेवं भवति। तत्रापि किं प्रथमातिक्रमे कारणाभावात्प्रथमपुरुषस्यैव। शय्यते इत्यत्र शीङो अयङ्
क्ङिति इति वक्तव्यं। अन्यथा शीङः सर्वत्र गुण इत्यनेन न दुर्लभे ऽपि गुणे कृते क्ङित्वित्यर्थवत्वं कार्य इत्य
तिप्रसंगित्वात् दुर्मयां। अकर्मके पिक्वचिद्विशेषमाह। अकर्मको धातुर्बाह्यकर्मरहितः सकर्मकं तो
बाह्यकर्मयुक्तो अनुभवति। कुत इति तत्राह। उपसर्गेणेति। ङकारो व्यवधानार्थो निन्यप्रयोज
नत्वात्। तेन येइतिन दीर्घः। क्रियो। क्रियेते। येइति सूत्रे ददे इत्यत्र आदिशब्दात् अनपीतिज्ञे
यम्। तेन इयात्। येइति सूत्रे न क्यपीत्यवगंतव्यं। तेन दय्या। अपि द्धा धामागेहाकुपिबसात्रोरुछा ए
तेत दादयः। अत्रापि न क्यपीति वाच्यं। तेन दायप्रदाय। अपितः दाइत्यकृतत्वात्। दाष्ट्र भवने देप्रशोधने
त्य न दायत इति अवइकारो न। अतेः संयोगादेः ऋकारस्य गुणो यक्रियङि क्ङिति णादा वारीर्यदादौ च॥ अ ॥८॥

ष्यते। स्मर्य्यते। सस्मार्यते। सस्मरतुः। स्मर्यन्ते। कश्चित् क्ङिति वाच्यं। तेन आरत्। असरत्। अर्पयति॥ सस्कुट्रूसप्रस्कणा
द्येव संचस्करतुः। क्रियमाणं तु यत्कर्म स्वयमेव प्रसिध्यति। सुकरैः स्वैर्गुणैर्यस्मात्कर्मकर्तेति तद्विदुः॥२॥ पच्यते
ओदनः स्वयमेव॥ कर्मकर्त्र्यभिधानान्नापि कर्मणि द्वितीया॥ नापि कर्तरि तृतीया॥ किंतु उभयोरभिहितत्वेन अन्या
के प्रथमा। द्विकर्मकस्योदाहरणं। न्यादयो ऽन्यं ते निः कर्मग स्यर्थमुख्यकर्मणि। प्रत्ययं यांति दुह्यादि गौणेऽन्ये
तु यथारुचि॥१॥ नीन्येबिजनमरारिजनिगमिदयाचि संचोगं। गोपाहासमकार्यं तत्रावशेषेन मनं तेन॥२॥ प्र
४र्थ्यंवे३ क्ष्यते पंथानं पथिकेन पांथः। प्रक्ष्यते पंथानं पथिनः पांथाः इत्यादि॥ ॥इत्याख्याते विकर्त्तिकचतुष्टयतावकर्म
प्रकाशः॥ ॥पुनः कर्तरि प्रक्रियाप्रणीयते॥ णबिसादि मह इत्यंतं साधयानोः परोक्षे अनद्यतने तीते इत्यर्थः।
अतीते काले णबादि प्रत्ययाः स्युरिति। द्विस्त्रेति द्विकारात् णबादौ परे स्वरादेः पर इति शेषसूत्रस्यात्रावेःसूचितः।
आसां ११ आस्थोः ६२ पा है ७१ आस्थोरिति तत्र वच्चावदोषं शब्दैर्निर्दिष्टं न परिहरन् व्याचष्टे॥ पूर्वस्याकारस्य सूत्रा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ह्रस्वेति। दीर्घकरणं तु पूर्वकार विषयं नत्वर्थी॥ तेन ह्रस्वो इति ह्रस्वो बभ्रवेत्यत्र। ननु सवर्णे दीर्घत्वेन आसेत्यादि सि
द्धो पूर्वस्याकारस्येति कथमुक्तं। सत्यं अत्र तु अदेइ ति सूत्रेण यत इ ति सूत्रेण वा पूर्वस्याकारस्य लोपः प्राप्नोत्येव
तन्निराकरणार्थं पूर्वस्याकारस्य सूक्तं। एवं चेत्तर्हि अनेन सूत्रेण अकारः किं न स्यात्॥ किमर्थमाकारः। यतोऽका
रकरणे नापि अकारलोपो निषिद्धः। ततश्च सवर्णे दीर्घत्वेन आसेत्यादि सेत्स्यति। सत्यं। आसेत्यादि यद्यपि सि
द्ध्यति तथापि आनर्चेत्यादि न सिद्ध्यति॥ अनो दीर्घकरणं। बुवो बुक् तस्य बहुना हूतो। असंगित्वे न बुक् निस्सं
योर्वक्तिला न गुण वृद्धी॥ कौदिरिति॥ छु॥ असंयुक्त ग्रहणं। तेन संचस्करीत्याणादि। किं संयोगादृ इति वक्त
व्यं॥ ममंथतुः। ममथतुः। रूतः। कितियादौ गुणो वक्तव्यः। तदेन ऋ संयोगान्ते इति सूत्रेणोक्तप्रायो तेन जजरतुः। च
करतुः। नहि पचादिर्नाम कश्चिन्नाम्बिको गुणो स्ति। तेन पपचामि तिबड्वचने न पपसहत्वं॥ धानवील्क्षणीयाः
सादृश्यं च एके हसयोर्मध्ये अकारः। अनादेशादित्वं च यथा पद गतावित्यत्र एकयोः केवलयोर्हसयोर्मध्ये अकारो ॥८॥

वर्त्तते अनादेशादित्वं कुहो श्रकृ इत्यादिना आदेशादित्वं नास्ति तस्यैत्व लोपोऽभवतः। यथा पेदे। पेचतुः। एकहसा
सावेव पठतुः। आत्रतुः। आदेशादित्वे तु जगदतुः। चकारात् तु निमित्तात्तावेपि तृफल भज त्रप श्रंथि ग्रंथ दंभी
नामेत्वलोपो स्तः। न लोपश्च उ त्रसस्त्रप फर राज भ्राज भ्लास स्यमु स्वमु स्वनु तथु फणादयः। फणादिर्हिंसा
र्थराधां वा एत्वाभ्यासलोपौ [illegible] भवतः। शाश्राद ह्रस्वकारो ह्याहानोगुणेस्त तस्य अकारस्य एत्वाभ्यासलोपौ न
स्तः। संक्षेपः। वेद्यथ पः इति क्रादि अतिरिक्तानां अनिटां धातूनां थपः इड् वा भवति। तत्र च सेट् पथः कित्वं वा
वक्तव्यं। इट्सहितेभ्यः स्वरान्तेभ्यो धातुभ्यः परस्य सेट् पथः कित्वं वा वक्तव्यं। तेन स्तजिदिदेथो वेइड् सचकि
त। यह स्त्र इट् न कित्। इत्येवं व्याख्यानमूहनीयं। अथवा सेत्रमेदेणाय व्याख्यातं तत्रोच्यते। थपो वा इट् से
ट् च थपः कित्वं वेत्युच्यमाने सर्वत्र प्रसक्तिर्दूषिः। ततो वा शब्दो व्यवस्थार्थत्वं पथेन संक्षिप्योच्यते। अर्चि
कौद स्थपः स्यादि उथ स्तजिदद्यो वेपिदेशोऽत्र तश्च निस्यानिट् तु स्वराद्ध स्ति वहिर हितमु घस्त तस्मात् तु न

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्यात्॥ किंत्वयंयच्चोक्तमस्मिन्भवतिखलुतदप्येत्वलोपौविधातुंनान्यत्कार्यंविरुध्यात्॥णिजगकुरि
तिस्यष्टमाध्यामुनीन्द्रा॥१॥तदेतद्विस्तरस्याक्लेशात: स्वयमाह॥ किंत्वादेत्वलोपावेतावेव
स्तः॥ नत्वलोपादिागमांस्वरेइत्यनेननुपधालोपार्थं॥ किं॥ जगमिथ॥ आरिथ॥ विव्यथि
थ॥ आदिथ॥ ससर्जिथ॥ सस्रष्ठ॥ ददरिशिथ॥ ददृष्ठ॥ पेविथ॥ पपक्थ॥ ददिथ॥ ददाथ॥ सं
चस्करिथ॥ आरिथ॥ ववरिथ॥ चकर्थ॥ ऋ सां४ अ ११ नामिनः ५१ अचतुर्णां ६२ चः छः ११
अत्र सेटो हसादेति वक्तव्यं॥ ततः कर्मणि अनुबुभूषे विद्ध्वा अनुबुभूषे विध्वे वा॥ ननु अस्तेर्भू
रसार्वधातुके इतित्वार्ववर्मणोक्तं॥ सत्यं॥ लोकाद्देषस्य सिद्धिरिति अस्मासिरपि तदंगी
क्रियत एव॥ तथापि आदेशविधेरनित्यत्वं तेरेवोक्तं॥ तेन यथायत्स्थितं स्यात्॥ अत्र आदेशो
सार्वधातुके विहितोपि प्रत्ययेविवक्षणइत्यत्र न भवति॥ तथा लावण्येनत्यादे इवका
यु

सयल इत्यादिमहाकविप्रयोगदर्शनादस्तेर्भूरादेशोप[illegible]विदोनभवति॥ नचआस इति असक्षेपणे इत्यस्यरूपं॥ अर्थासंगते
रित्यभिप्रोक्तं॥ आस॥ आसतुः॥ आसुः॥ इत्यादि॥ अथवा क्षेमेंद्रेणोक्तम्॥ असभुविइत्यस्य आसेत्यादि निर्मूक्तं॥ अस्तेर्भूःसार्व
धातुकाभावेस्मरंति॥ अथवा लावण्यउत्सादेइवासयल इत्यादि॥ महाकविप्रयोगोभूक्तं॥ अत्रापि आदेशाभावात्॥ अथवाका
यप्रयोगकृत् असदीप्तावित्यस्यापि संभवति॥ अयत्रआसदीप्ताबभूवेत्यर्थः॥ कासादिधातवः॥ कासृ आस दय अय नाम्यादिगुरु
मद्धातु अनेकस्वरधातु इति कासादयः॥ उषविदद्दरिद्राकासृकाशृजागृइतिवाकासादयइतिकेचित्॥ नरुछसुणोतीकासादिषु
पठनीयो॥ कासामास॥ कासांबभूवेत्यादिभावेरूपं॥ कर्त्तरितुपाणिनीयेनपविरुध्यते॥ तत्रआमूअस्य यवत्कृनोनुप्रयोगश्चे
त्यक्तं॥ अस्यायमर्थः॥ आमूअत्ययोयस्मात्हितः सआमूप्रत्ययः॥ चेदात्मनेपदी यदि धातुस्तर्हि अनुप्रयुक्तस्यापिकृञ
आत्मनेपदं नतु भ्वसोः॥ तेनएधामासुतुः॥ ह्यतिइतिसूत्रं प्राप्य एधामहे इतिरूपमाक्षकारे॥ आमंतमव्ययपदमित्युक्तं
त्वात्कासामितिअव्ययंपृथगेवपदं॥ चक्रेइत्यनुप्रयोगः॥ तेनव्यवधानेपिप्रयोगो घटते॥ यस्यपेनान्वयेयोग्यता तस्यतेन
दूरस्थेनापिभवतीतिन्यायात्॥ ततः प्रभ्रंशापायोन दुष्टं॥ चकारेत्यादिन विरुध्यते॥ कासामासे॥ कासांबभूवइतिनावेरूपं प्र
संगादिहदर्शितं॥ कर्त्तरितु कासामास॥ कासांबभूवेतिप्रावृत्तैस्मैपदमेव॥ आमिविदेर्नगुणः॥ नियमसूत्रमेवतत्॥ आ
कुर

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मिपरे विदेरेव न गुणः। अनेषां भवति। जागर्त्तेः सर्वत्र गुणो वक्तव्यः। णपूइणू विङ्किःत्क वर्जितेष्वेव। तेन जजागार। अजागा रिं। जा
गृ वी। उणादिको विप्रत्ययः। जागृतः ङित्। विदेर्लीघां इच्छंति पाणिनीयाः। विदां करोतु। भीहृभृहुवां इत्सन्नलुकवत्। दिरुक्ता
नामिति वक्तव्यं। अन्यथा बिभरामीत्यत्र कारो दुर्लभः। द्वित्वंच। परोक्षा इति णबादेः संज्ञा। सपरोक्षायोगे गिरित्ति सत्प्रत्ययेपरे
परोक्षशब्देन लिटो ग्रहणं न तु परोक्षमात्रस्य कालस्य ग्रहणं। ननु युष्मदस्मदावपरोक्षार्थौ कथं तर्हि मध्यमोत्तमे पुरु
षयोः परोक्षे प्रयोग इत्याशंक्याह। वैचित्यं विमनस्कातान्वितविभ्रमः। अपङ्कवापलापः। नयोरर्थयोर्मध्यमोत्तम
पुरुषौ भवेतामेतदर्थं युष्मदस्मदोर्ग्रहणं। नम्लृगतौ। लिङ्कार्यार्थं ल्टकार इति लिसुरुषादेर्ड इति विशेषणार्थं। गमांस्थे
इत्यत्र नेड्विति वक्तव्यम्। तेन अगम इत्यत्रा लोपाभावः। जगाम। जग्मतुः। जग्मुः। जगमिथ। जगंथ। हनोघ्नदादेशो वक्तव्यः। इ
णूयापूर्ञिंनेजिति णितीपरे न तु णपि। जघान। हनो भ इति सूत्रे हरुन्तस्य हनः परस्य दस्य घ इति वक्तव्यं। अथ च हनो
घ्न इत्यत्र हनो घ इति योगविभागः कर्त्तव्यः। तेन ञ्णनिमित्ताभावेपि घत्वं। अन्यथा अभ्यासाच्चेति पाणिनीयसूत्रविरोधः। ज
घनिथ। जघंथ। जघन्यते। जनीश्च दुर्भा दुर्भावे। ईकार इद्धित्कार्यार्थः। इति आदिदितः इति विशेषणार्थः। घस्लृ अदने।
इत्ययं धातुर्णादौ वा अदस्थाने वक्तव्यः। लुङि से च नित्यं इति विशेषणीयः। अघसत्। जिघत्सति। आद। आदतुः। आ

दुः। इत्यादि। घसादेरित्यादिशब्देन शासिवासि गृह्येते। हृतस्य क्किलादित्यनेन षत्वं भवति। अहृतत्वार्थोयमारंभः। षत्वमिति निर्णं
र्णमेव। जघसिथ। ओकारस्करणे तु आतो यु कृ प्राप्निस्तताड़ो हृतिः। तदेन्तरादृ टिलोपः अहृतेपि युकीति विशेषः। तस्थौ। अंतो
न पिइत्यत्र इटिवेति वक्तव्यं। तेन दृदिथ। तथा चोक्तं। आतो लोप इटि धातोराऽतोलोपो भवति। अनापिकृति टिचे विज्ञेयं। इश्व
उश्वरुश्च ष्ट्वतः। एतेषां दीर्घे च दीर्घं हस्वे च ह्रस्वं। स स्वरस्य संप्रसारण। नुगश्यामिति। अश्नोतिः। ऋकारादिधातुः संयोगान्ता
कारादिश्च। अशामितिबहुवचनेन गृह्यते। इत्यग्रहामिति दीर्घत्वे निषेधमाह। इटो दीर्घत्वाभावो वक्ष्यते। जग्रहिथ। ध्ये जूसं
वरणे। णादौ ब्येञः। आत्वन्नेति वक्तव्यं। अत्र वकारस्य संप्रसारणप्राप्तौ। न संप्रसारणे संप्रसारणमिति न्यायो वक्तव्यः। अ
स्य क्किति णादौ वा परस्य संप्रसारणं वक्तव्यं। न तर्वस्येत्युक्तं। संविव्याय। संविव्यतुः। संविव्यपुतुः। संविव्यायिथ इत्यादि
वेञो वयुवपि। अस्यार्थः। वेञः णादौ वा वय आदेशः। क्किति णादौ वाउ इत्यपि सामर्थ्यात् व्याख्येयं। उवाय। ऊयतुः। ऊवतुः।
ऊवुः। ऊभौ न स्तः। तदा संप्रसारणं न। तेन ववौ। ववतुः। ववुः। पत्रछेत्यत्र छकारः सर्वस्य नकारस्य ऊं तत्वात् रूपधायां न वृद्धिः।
नकारस्यैवोपधात्वं न तु अकारस्य। ततो न वृद्धिः। प्रछि भ्रस्जि व्रश्चि वेञां णादौ संप्रसारणाभावो वक्तव्यः। तदेतत्सूत्र हृयन्नी
हृ। ऋसंयोगात्परस्य णादेः प्रत्ययस्य किलत्वं न भवति। पत्रछतुरित्यादौ अकित्वान्न संप्रसारणं। उत्तरसूत्रस्येत्युक्तं। हृष्टो नः पु

पं॰टी॰

॥९९॥

ण्ययोरर्थयोः सर्वकाळे सर्वपुरुषविषये लोण्मध्यमैकवचनां तत्वंपरस्मैपदिभ्यो धातुभ्यो हि॥ आत्मनेपदिभ्यः स्व निपात्यते इत्युक्तेत
ध्वमोर्विषये अनेकक्रियासमुच्चये च विकल्पः। लोडंतपदस्य द्वित्वं वा यस्माद्धातो र्लोण्मध्यमैकवचनमुक्तम्॥ तस्यैव काळत्रित
यरूपस्यानुप्रयोगः कार्यः। लुनीहि। लुनीहीत्यस्यायम्। लुनाति। लुलाव। लविष्यति वा। लुनिहि। लुनीहीत्येवरूप। लुनी
थ। लुलुव। लविष्यथ। लुनीत वा। अधीष्व। अधीष्वइत्येतस्य रूपमधीध्वे। अधिध्यगीध्वं। अधीष्यध्वे। अधीषध्वीं वा। क्रि
यासमुच्चये तत्समानार्थवाचकस्यापि क्रियापदस्यानुप्रयोगः। सक्तून् पिब। धानाः खाद अभ्यवहर ॐ दनं भुक्त्वा। क्रिया
समुच्चये लोडंतस्य न द्वित्वमिति केचित्। एतदेव क्रियासमुच्चयोदाहरणश्लोकेनाभिनिबध्नाति। पुरीमवस्कंदेति। बलान्लु
नीअवचस्कंदेत्यर्थे अवस्कंद। पुनः पुनः नंदनं लुलावेत्यर्थे लुनीहि। बलान्दूरस्थानि मुमोषित्यर्थे मुषाण। पुनः पुनः अ
मरांगनाः अहारित्यर्थे हर। अवस्कंदादीनां सर्वेषां इहैव अस्यास्थाने चक्रे इत्यनुप्रयोगः॥ ॥इति णबादिप्रकाशः॥
॥आशिषि॥ ॥यदित्यादि सीमहीत्यंतं सां १३ आशीर्यादादेः पंक्तिं दितिवक्तव्यम्। उच्यात्॥ यज्ञदेवपूजासंग
तिकरणदानेषु। इज्यात्। श्वि। शूयात्। क्रो। हूयात्। वे। वीयात्। वे। ऊयात्। अपिट्टधामोगेह। कृपिबसोस्था इति दादिः।
गेयात्। हेयात्। स्थेयात्। देयात्। धेयात्। संयोगादिरादंतस्था वर्जितो वा दादि र्वक्तमः। ग्लायात्। ग्लेयात्। म्लायात्॥ ॥९९॥

यदा दाविति परस्मैपदोपादानेन आत्मनेपदं निवर्त्तते। तेन दासीष्टेत्यादि सिध्यति। ङकारो व्यवधा
नार्थः। रिङो ङकारो दीर्घत्वापवादाय स्यात्। तेन क्रियात्। अकारसहितः आत्। यात् सञादिर्यस्य सयादा
दिः तेन आत्मनेपदं न स्यात्। तेन कृषीष्ट। कः ब्रह्मा व अः विष्णुश्च ईशश्च दीर्घत्वं कृत्वा॥ अइए। केशाः तादृग्ग्रह
णेन ससीग्रहणां तत्रनैगुणप्राप्तोगुणाभावार्थमिहाज्ञनितोः सिस्योपरतः अकारस्यैव रुकारांतस्यैव धातोः
गुणां इति नियमसूत्रं। अन्यस्वरांतस्य इकारोकारांतस्य गुणो न भवति। अथ वा सीष्टादिप्रत्ययस्य ङित्वा
द्गुणप्रसक्तिरेव नास्ति। ङ इतिसूत्रेणाप्रसक्तप्रतिषेधः। कुत इत्याशंक्य सिद्धे सत्यारंभो नियमाय न
वति। इति न्यायात् अकारस्यैव गुणो न भवति। इडुज्जितयोः सिस्योः परयोः रिकारोकारांतस्य भवत्येवेति
नियमार्थमिदं सूत्रं। यदा च एतत् नियमसूत्रं नांगीक्रियते सिस्यो अपि ङितत्वं वा अंगीक्रियते तदा कथं वेषी
ष्टेत्यादौ गुणः तत्राह। सूत्र पाठे युः इति सूत्रं इकारस्य उकारस्य सिस्यो अनिष्टो गुणो न भवति। चेषीष्टा स्तो

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

बीष्टातः।कुत्रा ष्ठातङः सञ्जतोऽङःङः।ङ इति टेरिति टिलोडकार एवाबाध्यते। खोर्विसर्गः। अनिटो रिति किंव
रि बीष्टा। इटो दीर्घत्वात्तावेवक्ष्यते। श्रीः। श्च स्तेने ७१ नादिस्महेदुत्यं तं सो।ई। श्वः जविष्यतीति श्वो जावितिस्मि
न श्वो जाविनि। सिसतासीष्य पाइ॥ अत्रेच्छार्थस्यैवग्रहणं तेन जुगुप्सते। एकस्वराद्धातोः धातुपाठे अनुदा
त एवं पठिता नामि डाग मो न उवतीति ते चानुदात्ताः संगृहीताः। श्वि श्रिडीशियुरुस्तुक्ष्णुस्नुणु ष्टङ्‌वृञ्‌ वर्जिताः।
एकस्वरादिवर्णो ऽक्ष दंता धातौ वो निह।।१।। नौवादिके। वसञ्ज्ञा किमन्यती ति शासियर्थं क्षत्रं शेयन्नमिनम
हनोगमिः।। दुहलिहोवद्धि ह्दिदक्रुहोदिहि दिहि। दंशस्पृशो मश्चिशिरश्लिषीकुश्चघरा च्युद्धिसिध्यति। क्रुधः
सा धाधा।क्षु घोबधबुधियुधिश्लिषः। पिषुशिषष्पुष्ठु षिकर्षति विशिषोडुष्युष्टुबाहि श्लिपिबसिपः स्वपि
अप्लुष्ठ्योविपिस्रप्त पित्रुप्तमिदाति दः। विदिशादिखिदसदि स्तुदः। स्कंतपक्षिनो विद्य तिविंदतुदहः।। पर्च्छि
च वो रिष्यु सिचनं जिज्ञमुश्वः। सह्यंगिजो भस्तुजिसृज्यजित्यजः स्वजमज्जुजो मंजितिसंज सजोति॥५॥ति

।बादिष्वष्टाद्शोष्ठु परेषु इति स्त विष्य त्काळेति बादिनामत्त्वावात् तिबादयश्च परतः प्रयोक्तव्या
इत्यर्थः। स्तविष्यते। आत्मनपदिनं धातुमाह। यक्ष्यते सौराज्ञा। षढोः कः से। इति सकरो न स्या
देः तेन मधुलिट्सु। हन्तः स्यपद इति। गमेस्तु परस्मैपदे इति विशेषणात् आत्मनेपदे न भव
ति। तेन संगंस्यते। स्वसेच पाइ सवर्णत्वेन दस्यतः। ल्सेत्स्यति। तुद व्यथने। तोत्स्यति। हाङ् गतौ। हा
स्यते। पुङ् अभिषवे। सोष्यति। षूङ् प्राणिप्रसवे। सोष्यते। सोष्यति। स विष्यति। स विष्यते। युङ्
कुः स्वसेच पा ति सवर्णत्वेन ग स्यकः। भोक्ष्यति। स्मृ स्यर्थं धातुयोगे य द्ड़ि ति स्मृतान घ
तनेपि स्यप्र। स्मरसि मित्र ग्रामं गमिष्यावः। यदि तु अभिजानासि मित्र यत् ग्राममगच्छा
वा। कुत इति कारणात् क्रियायाः अनिष्पत्तौ। यद्या सिष्यदिति आसन्नपवेशाने। स्तमा
त्रे द्विरिति। अतने स्तते अद्यतनेवा। अस्तद्विषिः। अद्यवापूर्वेद्युः। दादेःपेदस्यत्र घे दूरा च्छासा
प्ताप्ते वार्त्ता। सत्व लोपो लुग्वक्तव्यः। तेनास्त दिसत्र गुणो द्वृद्धयो न प्राप्नुयुः। यद्यान्न

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सारस्व०टी०
॥१३॥

ञ्चिषये दि मिपां पित्त्वं नेष्टं ते नापि न गुणाः। स्नू सन्नायामित्यस्य धातोः सिलोपे सति स्वरे परे वुगा
गमो वक्तव्य उ आर उ आरणार्थः। सिलोपे किं। नू इ आप्तौ आत्मनेपदे। असविष्ठ। सिष्ठ आष्ठ चिद्
स्या विद्रुतस्त।५। से राकारांता सिलोपे च दृश्या वे तुल ङि वा अन उ सूत्रवति। शुव स्त ते ति वाक्यं।
अश्रव नू उ वा लोपः। अ डुः। धे टू पाने। सं ध्य ह्नराणामा। अ ध्यात। अ ध्यासीत। धेयोर्द आदेश
श्च वा। अदध। अदधतां। अदधन्। मेट इति क विन्न स्रवति मा निषाद प्रतिष्ठा त्वमगमः शा
श्वतीः समाः। क्रौंच मिथुनादेकमवधीः काममोहितं ॥१॥ इत्यादि प्रयोग दर्शनादिति। मा
घटिष्टे ति न घटते। न घटतां। न घटिष्यते। न घटते स्म इत्यर्थे प्रयोगः। काळत्रये पिउदा
हरणत्रये ज्ञातव्यः। अरे इति संबोधने हि न संबोधने तु रे प्रयोग इति। अरे स ध संमागाः
न प्राप्तः। न प्रापत्। न प्रापत्। न प्राप्नु हि न प्राप्स्यसीत्यर्थः। अहं गवित मं दिरं मार्गा। न गतः। न गच्छा
मि। न गमिष्यामीत्यर्थः। केवळस्म योगे पि अटो लोपं केचिदिच्छंति। एवं स्मस्त दिति तन्नसार
न्न सारस्वतमते अपितु परमते। मास्मस्त दिति तु मन्यते। मा [illegible] न्च य स्य व्या ख्यानेप्प विरोधात्।
॥१३॥

वर्त्तमानार्थायाअपि विभक्तेः स्मेन संयोगे अतीतेऽपि भवति। डुकृञ् करणे। कृतेसिः। अट्। वावसाने वृद्धिः। किला
सः। अकार्षु तइति स्थिते। सेरिति इडागमः। स्वरहीनं। अकार्षीत्। स्यावित्। अकार्षुः। उपधायां वृद्धिः। इड
गमश्च। इट ईटीति सिलोपः। सवर्णे दीर्घः। अवादीत्। अवादिष्टाम्। अवादिषुः। स्यं तेति। हकारांतमकारां
तयकारांतानां क्षणु हिंसायां। श्वस प्राणने। जागृ निद्राक्षये। हसादिः। राध्ट्रेन। हस हसने। स्कगे कटेअ भूतपः
एकारेतः। दुओश्विगतिवृध्योः। एते वैदितव्याः। अहसीत्। स्कगीत्। अकटीत्। अश्वयीत्। वद व्रज अ रंत
अलंतस्वरांतानां नित्यं वृद्धिः। सेटो हसादेरकारो पधस्य वा वृद्धिः। अवादीत्। प्राव्राजीत्। असारीत्। अ
धारीत्। अदालीत्। अगादीत्। अगदीत्। अहृत। अहृषतां। अदित। अधितेत्यादि दृदेति सूत्रेण इ
त्वं चेत्। क्षिपति तर्हि गेहा। कुपिवसां भावकर्मणोरात्मनेपदिनां। अगायि। अगायिषातामित्यादि। विवृदु
र्गरां। ततो अपि द्वधास्छामित्वं से ङित्वमिति वक्तव्यम्। ततो लुप्ते सो गुणाभावः। इङिकावुवध्युपसं
र्गतो न व्यभिचरतः। इङ् इण् वत्कार्यः। इङो वा गीसो। इङो धातोः वा ईकारांतो गी आदेशो भवति। इकारां

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तत्वविशेषणात्गुणाभावः॥ अध्यगीष्ट। अध्यगीषातां। अध्यगीषत॥ अध्यगीष्ठाः॥ अध्यगीषाथां॥ ध्वे वसे लोपः। अध्यगीध्वं॥ अध्यगीषि। अध्यगीष्वहि। अध्यगीष्महि। पक्षे अङ्। अइए। स्वरोदः। एऐए। अध्यैए। अध्यैषातां। अध्यैषत। अध्यैष्ठाः। अध्यैषाथां। अध्यैढ्वं। अध्यैषि। अध्यैष्वहि। अध्यैष्महि। इकु स्मरणे। अगात्। अगातां। अगुः। इत्यादि। अरावीत्। अराविष्टां। अराविषुः। स्याविषुः। डुपचष् पाके। अपाक्षीत्। अपक्तां। झबे जबाः इति सवर्णे लोकस्य गः। अपग्ध्वं। अपक्षि। अपक्ष्वहि। अपक्ष्महि। परस्मैपदे। अपाक्षीत्॥ झसादिति सिलोपः॥ अपाक्तां। अपाक्षुः इत्यादि परस्मैपदे। प्रछ। प्रछे सू इति स्थिते। छ्शाष इति षत्वं। णिसेः। वृद्धिः। षढोः कः से। कषसंयोगे क्षः। सेः। अप्राक्षीत्। अप्राष्टां। ननु लोपो ह्रस्वात् झसे इदमेव सत्वं लोपो दीर्घात् झसे इति कर्तव्ये तेन अ ह्रस्वे ह्रस्वाद्यादौ अपाक्तामित्यादौ च सिलोपो न विष्यतीति। झसादिति सत्वं किमर्थमिति तत्राह॥ नन्वेवं ऐधिषे त्यादावपि सिलोपः आमोति। सत्र द्वयेनुक्ते ऐधिषे त्यादौ झसात् ह्रस्वाच्च धात्ववयवात् उत्तरत्वाभावान्न सिलोपः॥ ॥१४॥

ऐधिषातां। ऐधिषत। झसादिति किं। आविरुपसर्गः पूर्वः। आविरकार्षीत्। आविरकार्ष्टां। आविरकार्षुः॥ झसे ति किं। अपक्षातां। सिसतासीस्यपामिट्॥ अराविष्ट। अराविषातां। इरइत् यस्य स इरित् तस्मात् इरितः। ङ प्रत्ययश्चायं परस्मैपद एव भवति। ङकारो गुणप्रतिषेधार्थः। अरुधत्। पक्षे। अरुधसी ति प्रत्ययः। दिपपरः वृद्धिः। रवसेच पा॥ से॥ असरौत्सीत्। नत्थोर्धः। झबे जबाः। अरौद्धां। अरौत्सुः॥ आत्मनेपदे। अरुद्ध। अरुत्सातां। छिदिर्। अछिदत्। पक्षे। अछैत्सीत्। आत्मनेपदे। अछित्त। अछित्सातां। अछित्सत। अवेदीत्। अवेदिष्टां। असेवीत्। असेविष्टां। अत्र नामिवत्वे अनिट्त्वा भावान्न वृद्धिः। अनिटो नामिवतः। अत्र नामियहणं हशषे तिसर्वार्थं। तेन नामिमात्रस्य नाम्यना मिस्थानेव वृद्धिर्भवति। नहि अर्दिदस्थाने वृद्धिः। नामिस्थाने इत्युक्ते। आरे औ वृद्धिरित्यत्र अरदोनामिनः अनुवृत्तेः। स्कंदिर्। अस्कात्सीत्। अरांक्षीत्॥ इत्यनामिस्थाने वृद्धिः। नोक्तमनियमिति। नोक्तं गुणाभावलक्षणं कार्यमनियं। अनियतां तेन रुदशोर्ङिगुणः। अजरत्। असरत्। आरत्। अजरदिति।

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सारस्व॰टी॰
॥९५

ति२

रसां॥ ८ अरह्व्यसे ९ द्व्यां द्वर्धा॥मितिबहुवचनां तद्दरर स्थत्ष्कषु म स्य स्पृ ध्वपूत्पु रूप्रोदृद्धा॥ दृग॥ क्षुपादीनां वेति
केचित्॥ इत्येतेषां अरो भवतिन त्वत्र सिस्योरि अनिटोः सिस्योरुपधागुणङगिषेधात् अरु इति गुण निर्देशात् अनुपपन्नः
सन्न कश्चिन्निषेधोऽपि ऋकारस्य गुणो भवतीति ज्ञापयति॥ तेनोक्तस्यापि नित्यत्वात्॥ आर त्॥ अदर्शत्॥ इत्यत्र गुणः सि
ध्यतीति भावः॥ तेन गुण निर्देशस्यान्यार्थत्वात्॥ अस्य इत्यके नस्पस्छानिनः ऋकारस्यैव ऋकारः॥ यद्वा॥ अर इति तं आेपा
दे देव अथ मं गुणस्ततोऽरोरत्वं पश्चाद्वृद्धिः॥ यद्वा॥ रा॥ आर॥ इत्युक्तं॥ आर इति वृद्धेः स्थाने रा इति आदेशः॥ अदर्शत्
अद्राक्षीत्॥ असृक्षात्॥ अस्राक्षीत्॥ कृषु॥ अकार्क्षीत्॥ अक्राक्षीत्॥ सिस्योरिति नियमसूत्रमिदं॥ अनिटोः सिस्योः परतः
उपधायाः एव गुणो न भवति॥ अन्यत्र तु भवत्येव॥ ह्रस्वादितिसिलोपः॥ अभित्त॥ अभित्सिद्धत्॥ अभित्सिदतां॥ अभित्सिदन्॥ अभित्सीवा॥
अभित्सैतां॥ अवर्तिष्ट॥ अवर्तिषातां॥ अत्र नियमनिष्ठा॥ तेन अनिष्ठत्वात्तावात् गुणः॥ पुषादेरित्यादिना ङः॥ न घनत्थुत् रुच
ख्या॥ अस्यतिवचूशासृपूलेस्विदुद्भ्रुत्र्वस्य एते पठनीयाः॥ लिपादीनां चेआत्मनेपदे चेति भावः॥ अगमदित्यत्र गमोऽस्य
रइति यथा न प्राप्नोति॥ तथोक्तं॥ उःपरे तपः पुमन्नस्यतेः थुक् वक्तव्यो॥ अपप्तत्॥ आस्थत्॥ इरितां लितां पुषादीनां त्यं ता ॥९५
नां च कर्त्रर्थे ङ इत्युक्ते एवास्यातिवक्तिख्यात्यः पदद्वयेऽपि॥ हृज्ञाषांतादित्यत्र न हृज्ञा इति वक्तव्यं॥ श्लिष आलिङ्गने॥

सक्॥ अश्लिक्षत्॥ न यत्र कि तेसृणां न वोढा॥ पक्षे॥ पुषादित्वात् अश्लिषत्॥ सकोऽश्लोपो बहुवचने स्वरे वाच्यः॥ न्यविक्षता
न्यविक्षतां॥ न्यविक्षत॥ न्यविक्षतइत्यादि॥ ॥इति पाबादिङ्विलक्षीनाक्त प्रक्रिया॥ ॥ छ्रू॥ ऋतुरवमनु बन्धवे देवदत्तेन॥
अन्वबुधुपूर्वस्य भवतेर्ज्ञानार्थत्वात् सकर्मकत्वं॥ तस्मात्कर्मणि प्रत्ययः॥ कादेरित्यत्र कादेरेवेति नियमादिट्प्रत्ययः॥
अनुबभूविषे॥ अनुबभूवाथे॥ अनुबभूविरे॥ नामिनोश्चतुर्णां घो ढः॥ अनुबभूविढ्वे॥ नुवोः कार्त्तिति॥ नुवः पूर्वस्य वा अ
र्थे भवति अनुकर्तरि॥ तेन भावकर्मणोर्वा आत्वं॥ तेन बभूवे॥ बभूवाते इत्यादि॥ आनोनपि ददे॥ ददाते॥ ददिरे॥ सस्ने हंसस्य
विलासइव विलासो गमनं लीला यस्याः सा तस्याः॥ स्वरांतानां सेटो धातूनां भावकर्मणोरर्थयोर्येसी सता सीस्य पः ते वा
भ्राशीयः इट् सवर्णि हृन्यः॥ वाशब्दस्य व्यवस्थितत्वेन अनित्यमपि स्वरांतानां नासीस्य पां वा इट् भवति स्वर्णादिति
स्वचितां॥ एवं हनदृशोरनिटो वा इट् स्वर्णपितः अ ग्रहस्तु सेटः परः इट् वा णित्॥ स्वरांतानां धातूनां हनग्रहदृशां च भावकर्मणोः
सिसनासीस्य पां इट् वदिट् भावक्तव्यः॥ अन्यथा इट्पिरे दीर्घत्वे लोपे दुर्लभः॥ अभावि षातां॥ अभाविषातां॥ अभविषातां॥ अनुभाविषी
ष्टा॥ णित्वात् भावे अनुभाविषीष्ट॥ भवत्ले॥ अनुभविता॥ अनुभाविता॥ स्यपि॥ अनुभाविष्यते॥ अनुभविष्यते॥ स्यपु क्रियाति

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सारस्वतटी
॥१६॥

क्रमे॥ अन्वत्तो विष्पत॥ त्वयातत्वंयघओष्पत्न॥ स्तेत। अञ्चजागि॥ भगोत्वता॥ भवःसंसारः॥ द्विर्वचनदो
वाणिद्दिदूस्वरांतानां इत्यादिना॥ अन्चजाविषातां। अन्चजाविषातं॥ अन्चजागिदूं॥ दूणरसेनियोगश्चे
ति चकारात् अन्तोजि इत्यादोगुणःसूचितः॥ अपाचि॥ अपक्षातां॥ अपक्षत॥ अजोजि॥ अभु
क्षातां। अभुक्षत॥ अधारि॥ अधारिषातां॥ अधारिषत॥ अधृषातां॥ अधृषत॥ सटश्च
सेर्निरिवंवक्तव्यं॥ अजाणि॥ अजाणिषातां॥ अजाणिषत॥ अवादि॥ अवादिषातां॥ अवादि
षत॥ अग्राहि॥ अग्राहिषातां॥ अग्राहिषत॥ णित्वाजावे॥ अग्रहीषातां॥ अग्रहीषत॥ इटो
ग्रहाम्रितिदीर्घः इतिवहुवचनेनकृतदुःश्वग्रहणं॥ हनोदधदेशश्च प्रसज्यते॥ दूणरवदूद
दूदूणरणपूवर्जितेिणितिपरे॥ अघानि॥ अघानिषातां॥ अघानिषत॥ पक्षोहनःसि
किदूत्कव्यः॥ लोपस्त्वनुदात्ततेनामितिनकारलोपः॥ अहसातां॥ अहसत॥ अदर्शि॥ अ ॥१६॥

अदर्शिषातां॥ अदर्शिषत॥ अदक्षातां॥ अदक्षत॥ अनायि॥ अनायिषातां॥ अनायिषत॥ अनीषातां॥ अनीषत॥ अदा
यि॥ अदायिषातां॥ अदायिषत॥ अधायि॥ अधायिषातां॥ अधायिषत॥ अधिषातां॥ अधिषत॥ न्यधायि॥ न्यधा
यिषातां॥ न्यधायिषत॥ पदादेरित्यादिशब्दात् तद्दीपृजनबुधपूरितायिप्यायीनांग्रहणं॥ अपिशब्दात् दिपादि
भ्यो वा इण्॥ सर्वेषां भावकर्मणोर्नित्यं॥ पक्षे॥ अबुद्ध॥ अजनि॥ इत्युपपादि॥ उपपत्सातां॥ उपपसत॥ अबोधि॥
अभुत्सातां॥ अभुत्सत॥ इनःसिप्रत्यये परे आत्मनेपदवाच्यादेशो वक्तव्यः॥ परस्मैपदे तु नित्यं॥ अनिवध्यो
रितिज भिवध्यो नामादुर्भावे हेति धातुसंबंधीवधादेशस्तयोर्न वृद्धिरित्यजनि॥ अनिषातां॥ अजनिष
त॥ अवधि॥ अवधिषातां॥ अवधिषत॥ ॥ इति णबाधेदिडभक्तीनां भावकर्मप्रकाशः॥ ॥ धातोरिति अ
धिकारात्प्रत्ययांतेभ्यो धातुभ्यः॥ अतिशये हसादेरिति एकस्वरादेः हसादेरिति वक्तव्यं॥ तत अतिशयेन व
कास्तीति अत्र जागर्तीत्यत्र च न यङ्॥ चकाकराद्दिस्त्रिमत्रिभ्यश्च यङ्‌ स्यात्॥ न स्तुभरुचोः॥ गत्यर्थात्कौटि
ल्ये॥ लुपसदचरजपजभदहदंशगृह्भ्यो भावगर्हायां यङ्‌ स्यात्॥ यङीत्यजलुक्यपीति वक्तव्यं तेन बोभो
क्ति॥ अतिशयेन भुनक्तीति बोभुज्यते॥ अतिशयेन मुह्यतीति मोमुह्यते॥ अतिशयेन लेढीति लेलिह्यते॥
एवं सर्वत्र व्युत्पत्तिर्ज्ञातव्या॥ विद ज्ञाने॥ विद सत्तायां॥ विद विचारणे॥ त्रयाणां रूपे॥ वेविद्यते॥ आसां अतः ई

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

आतइत्यत्रापिलुकीतिज्ञेयं।तेनवावदीति।अटादीनामित्यत्रआदिशब्दात्‌अटअ शउणोतिअर्त्तिएतेभ्य
दय॥ स्वरादेःपरइतिनन्द्राःसंयोगाद्यो द्विर्न्नेष्यंते।तेनऊर्णोनूयते।स्वरादेर्यानो द्वितीयोअवय
वोअद्विरुक्तःसस्वरोद्विर्भवतिनतुणबा दो॥पूर्वस्यअकारस्येतिज्ञापकंद्वितीयावयवेद्वित्वनिषेधस्य।
आस।आसतुः।अत्रचयत्रद्वितीयोवयवःसस्वरस्तत्र द्वितीयावयवस्यसस्वरद्वित्वं।यत्रतुद्वितीयाव
यवेस्वरोनास्तितत्रापिस्वरइतिसिद्धवदन्तुवादात्सस्वरत्वेविधीयतेइतिटकारस्यसस्वरस्यद्विर्वचनं।
आतइत्यकारः।अटाट्यते।अरार्यते।अटाट्यइतिस्थिते।इच्छायामासनःसः॥अयाह्वसइत्यत्रयङ्प्र
त्ययोतस्यसप्रत्ययनिमित्तंद्विर्वचनेप्राप्तेतन्निवृत्त्यर्थमद्विरुक्तइतिविशेषणं।सिसतेतिइट्‌यतइतियेलो
पः।स्वरहीने।षत्वे।स्तधातुः।तेप्रत्ययाः।अच्कर्त्तरि।अदेरित्यकारलोपः।अटाटिषते।केचिद्यकारलो
पेःइट्सहितस्यद्वित्वमाहुः।अटिटिषते।सस्वरइतिविशेषणात्‌अटाट्यतेइत्यत्रयङ्सहितस्यटकारस्य
द्वित्वे।अघघ्यइतिस्थिते।पूर्वस्यहसादिःशेषःइतियमात्रस्यलोपः।अकारस्यआतइतिदीर्घः।अया
घतेघस्‌।इतिविशेषणात्‌अधीत्कोटित्येएवयङ्सचितः।ऋयङ्इतिस्थिते।गुणोर्त्तिइतिगुणः।स्वर
दीने।कंनने।स्वरादेरितिरेफस्यसहितस्ययस्यद्विर्वचनं॥पूर्वस्यहसादिरितियलोपेअकारस्यआतइति

दीर्घः।सधातुः।अतिशयेनरयत्नीइतिअरार्यते ऊर्णुञ्‌आच्छादने।अत्ररेफस्यनन्द्राःइतिवक्तव्येनद्वित्वाप्राप्तौ।
रकारविश्लेष्यतुरस्यस्यद्वित्वं।नतुरेफसहितस्ययदाद्विपूर्वस्यहसादिरितिउकारसहितस्यरेफस्यैव
शेषः।तदाचउरोनयतेइत्यनुपपन्नंस्यात्‌।तस्माद्विश्लेष्यैवद्वित्वं।रोघपोद्विरित्यादियत्रकुत्रचिद्दृष्टं॥
तत्रसर्वत्ररेफादुत्तरस्येवदृष्टमितिसंकेतात्‌।रेफस्यविश्लेषेणकास्यनकारएवावशिष्यते।नकारव
नुस्वारपेचमोऽस्त्विधातुषु॥सकारजःशकारश्चेषाद्विवर्गस्तवर्गजः॥१॥इत्युक्तत्वात्‌।नमजपाःइत्यत्रव
द्वचनात्‌जपजभदहदंशाञ्जंजशपएतेजपादयः।अत्रापिलुकीतिज्ञेयं।तेनजंघनीति।लक्ष्योतस्यचगुवा
वक्तव्यः।चंचल्यते।चाचल्यते।मंमव्यते।मामव्यते।जंदह्यते।जाहन्यते।जेहन्यतेइत्यत्रह्रसार्थो वेऽपिअनु
स्वार्थमाह॥आदेशिनानकारेणैवआदेशोनुस्वारोनिर्द्दिश्यते।कल्यतेजेहन्यते।गतिंवर्जयित्वा॥हिंसायाम
र्थेघ्निघ्नियइतिस्थिते।पूर्वस्यहसादिः।कुहोश्चुः।सपानांयङिइतिगुणः।जेघ्नीयते।नोलोपइत्यत्रनकारो
नुस्वारस्यतदादेशः॥अकारादीनांचउपलक्षणः।तेनदेदश्यतेइत्यत्रअनुस्वारलोपः।नलोपोइत्यत्र
अनिदितोधातोर्हसांतस्यउपधाभूतस्यनकारस्यलोपःस्यात्‌किति।परेरन्यते।नन्यतेइत्यत्रयय
पिनम्बिजानंतथापियमायपेस्येतिहलतेनलोपप्राप्तोइतिव।र्जणाहसेइतिनवक्तव्यं।तेनअस्यसनन्द्रा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सारस्व.टी
॥१८॥

दोस्वरेपिनलोपः। सिद्धिः। नरीनृत्यते। रीगृदुपधस्य अत्र रलतस्येतिवाच्यं। तेन वरीवृश्च्यते। पराप्र
च्छ्यते। वरीवृत्यते। पदस्य सह स्वत्रापि लुकीतिवाच्यं। पनीपद्यते इत्यादौ उपपूर्वः। पच्यति घटनव
र्तते। तेन। नोपपनीपद्यते। न घटते इत्यर्थः। डु दाञ् दाने। आदौ नित्यत्वादिकारः। पश्चाद्दीर्घो यङीति
पूर्वस्य गुणः। ये इति दीर्घः। अतिशयेन ददाति दीदीयते। अतिशयेन पिबतीति पेपीयते। दाण् दाने॥
अनयोर्दादायते। वशकांताविलसस्य यङि नसंप्रसारणं। अतिशयेन वष्टि इति वावश्यते। स्वपिस्यमि
व्येञां यङि संप्रसारणे कृते पश्चाद्दीर्घत्वादि। त्रिष्वप् शये। सोषुप्यते। स्यम शब्दे। सेसिम्यते। वेवीयते।
इत्यादि उकप्रत्ययस्य संयोगे विनापि इत्यस्यायमर्थः दंदशूकः इत्यादौ यङ् उकप्रत्ययं वक्ष्यति॥ न
संयोगेषु लुक् इति सूत्रेण यङो लुकं वक्ष्यति। ततोन्यत्र अन्यत्रेति शास्त्रदृष्टयङ्गंतप्रयोगेषु
यङो वा लुक् भवति। वा शब्दात् क्वचिन्न भवतीति नियमार्थमाह॥ अनपि च हसादि। हसादुत्तरस्य यङो
लोपः। आर्द्धधातुके॥ यङ् इत्युमलक्षणं। यमात्रस्यापि लोप इत्यर्थः। वान्यत्र यतः इत्येतयोः सूत्र
योः नियमस्य चकं। सूत्रे अनेपि च हसादिति। यङंतपक्षेपि अनपि विषये यादादौ प्रत्यये परे॥ यतरति
सूत्रेण हसादुत्तरस्य यकारस्य लोपो भवति स्वरादुत्तरस्य न भवति। बोभुज्य इति स्थिते। आर्द्धधातुक ॥१८॥

मेणिड् इति ते प्रत्ययः। यकू च लुर्वा। यतइति यलोपो बोभुज्य इ~~...~~ नेष्टे। वदत्येन॥ हसादिति किं। देदीप्यते दे
वदत्येन॥ कासोड् प्रत्ययादाम्। यत इति यलोपः। पापठांचक्रे॥ यङो लुकि सति पचति कारे सकारे रेफका
रे च इकार प्रत्ययो वक्तव्यः। पचति स्मिन् इत्यत्र आदित्ति न भवतीदकारः। द्विरिति द्विरुक्तस्य धातोः स्वरे परे अपि
विषये उपधाया गुणो न भवति॥ बोभुदीति। बोभुजीति इत्यादौ। यङ् लुक् अंतेय स्य न तत्र यङ् लुगंते प्राणि
परस्मैपदं एवं। क्वादिवर्ज्येति सूत्रेणादिंगणा बहुधा अपो लुक् न भवति। चकारात् चर्करीति इत्यादौ।
तोरिनै भवति॥ क्वादिवर्ज्येति अपो लुक् इप्रत्ययः॥ पापचिति॥ पक्षे बोभुजः॥ पापक्ति। पापक्तः। पोप-च
ति इत्यत्र ये इति अंतो अन्॥ पापच्याताम्। पापचीतु॥ पापक्तु। पापक्तात्। पापग्धि। पापक्तात्॥ पाप
चानि। अपापक्। अपापक्तां। अपापचुः। अपापचीः॥ अपापक्। गुणेन्निसुः संज्ञाघ[illegible] संज्ञाघपाति।
गुणः संबोभवति। [illegible] शादसुधीरा [illegible] वर्जे येइत्वे स्फ कत्वासं बोभुवतीत्यत्र उकं। रू [illegible] नां र
उपधानां चेत्यत्र रत्यताम् इति वक्तव्यं। तेन वरीवृश्च्यतीति। वरीवृत इति रूपं [illegible] रिति।

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सारस्व०टी
॥१९॥

चर्रीकरीति। चरीकरीति पक्षे। चर्कर्त्ति। चरिकर्त्ति। चरीकर्त्ति। चर्कृतः चरिकृतः। चरीकृतः। द्वेरितिअंतस्यऋत्। चकृति। चरिकृति। चरीकृति। चर्कृयात्। चरिकृयात्। चरीकृयात्। चर्कर्तु। चरिकर्तु। चरीकर्तु। चर्कृतात्॥ चरिकृतात्। चरीकृतात्। अचर्करीत्। अचरिकरीत्। अचरीकरीत्। अचर्कः। अचरिकः। अचरीकः। वर्वरीति। वरिवरीति। वरीवरीति॥ वर्वर्त्ति। वरिवर्त्ति। वरीवर्त्ति। वर्वृतः। वरिवृतः। वरीवृतः। वर्वृतति। वरिवृतति। वरीवृतति। वर्वर्तीषि। वरिवर्तीषि। वरीवर्तीषि। वर्वर्त्सि। वरिवर्त्सि। वरीवर्त्सि। वर्वर्तीतु। वरिवर्तीतु। वरीवर्तीतु। अवर्वः। अवरिवः। अवरीवः॥ इत्यादिज्ञेयं॥ अत्र सूदंतानां न परत्वादीर्घ ऋकारांतानां रुगादयो [illegible]या। तेन कृविक्षेपे अस्य अशयन किर इत्यर्थे॥ चाकर्त्ति। चाकृतः। चाकिरति। इति बुद्धिबलेन नेयं। तथा चोक्तं वार्त्तिककृता। चाकर्त्ति। चर्करीति च। पापत्ति इत्यपि योन येन। मा दर्शनमहमन्येशरवस्त्तनसंग्रहः इति॥ अ यह उपादाने। उपधायाल्लघोः॥ होढः। तथोर्द्धः। यङि संप्रसारणं। ततोरिगडुपधस्य च। जरीगृह्यते॥ यङोलुक्। जर्गृहीति। द्वेस्वरे नोपधाया गुणः। ईपूर्वप्रत्ययाभावे। उपधायाल्लघोः। होढः। तथोर्द्धः। क्रुधि। घुः। जगर्ढि। केचित्तु यङोनित्यात् संप्रसारणरस्यापि निवृत्तिमाहुः॥

॥१९॥

जायहीति। जर्गृहीषि। जर्घक्षि। जायक्षि। जगृहीमि। जगृह्मि। जाअहीमि। जर्गृहीतु। जायहीतु। जायढु। जगर्ढात्॥ जायाढात्। हकारो ससे चेत्। होवत्तव्यः। इति सरस्वतीकंठाभरणेप्युक्तं। ततो ससाद्विर्हेः। होढः। क्रुधि। घुः। ढि लोलोपोदीर्घश्च। योनोढि। संप्रसारणं स्थितिपक्षे। जर्गढि। जरिगढि। जरीगढि। अजर्गृहीत्। अतोरिगृहीत। अजरीगृहीत्॥ अजर्घः। अजरिघः। अजरीघः। रास्य स्वरे फाडुत्तस्य सस्यैव लोपः स्यात्॥ इति नियमो न जर्घः। अजागृहीत्॥ पक्षे। अजाघुट्। चरफल खोरुञ्चास्य यङि। वकारास्यर्वस्य मुम्॥ चेरगतिभक्षणयोः। चो विहसे। चंचूर्यते। फलनिष्पत्तौ उपानामिस वर्णत्वेन पर्वस्य यं पुंफुल्यते। रलयोः सावर्ण्यात्। दीर्घत्वेन पंफुल्यते। अन पिचलोपो नामिनोन गुणवृद्धीरिति वक्तव्यावेसिद्धिता। मुर्मुनिता। यङ्लुक्ह्रादरसः॥ ॥इति यङ्लुगंतप्रकाश॥ ॥कर्तुर्यङ्॥ अत्राचार उपमानो दित्यन्वतते कर्तुरुपमानादाचारेर्थे इति व्याकरोति। पृथक्यङ्ग्रहणान्नद्विषं नलुक्। श्येनायते। येइति दीर्घः। अनाचारार्थे किप। अपि वाच्यः। हंसरवत्साचरतिहंसति। यङि सलोपः। ओजसो प्सरसोनित्यंपयसस्तुविभाषया। लुपूर्वमनसो नित्यं यङि सति सलोपता इति वक्तव्यार्थः। कर्तुरुपमानात्। यङ्प्रत्यय रतिउक्तः। ततोन्यस्मात् उपमानात्। पयसयो विधीयते॥ इति विशेषः। कर्मणः आचारस्य वा उपमावाचिनो यः प्रत्ययो भवतीत्यर्थः। प्रसादाय

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सारस्वतटी
॥२०॥

तिकुध्यामित्यादिधारस्य॥ ॥इत्याचारार्थप्रकाशः॥ ॥सारस्वतस्य सेवं[illegible]धिफल विषयाभवणीं॥
आत्मार्थायां इच्छायां सप्रत्यय इत्यर्थः॥धातोर्द्विश्च भवति।ह्रस्वः किलादेः।सन्धातुः।अप अ दे।स्वयंप
ठितो बुभषति।अन्यथा परस्य पंठितभावमिच्छति।बुभूषतीति।अत्र ह्रदूक पन्न लतस्तत्राह।बुभुसः।तं दिगु
णः किमिति न कृतस्तत्राह॥नाम्नि टिसे।यदा तु।आङ् धातु कत्वा सप्रत्ययस्य ङित्वं नागा।क्रियते॥त
दा अनेन सूत्रेण निषेधः।यदा तु से प्रसारणादौ ङित्वार्थं निषेधः।इतिव्याख्येयं।तेन जिघृक्षतिरित्यादौ
संप्रसारणं।अथवा जिघृक्षतीत्युत्र सप्रत्ययस्य किल्वं वक्ष्यमाणत्वात्संप्रसारणं॥चिनोतेः सणादौ किल्वं
वाक्तव्यं॥चिकीषति।चिचीषति।सपरौ क्षयोर्जेर्गिः।जिगीषति।यः से।इ।अ।से।चिपरमिदं सूत्रं॥का
ष्ठेन पिपक्षति।पक्तुमिच्छतीत्युत्र काष्ठेनेत्यस्य किं पाकेन संबंधः किं वा इच्छया इत्याकांक्षायामाह॥
गुण इति।प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्मध्ये प्रकृत्यर्थो गुणभूतो भवति।प्रत्ययार्थः प्रधानभूतः प्रत्ययार्थे गुण
भूतः प्रत्ययार्थस्य व्यापकत्वात्।ततश्च काष्ठेनेत्यस्य पाकेनैव संबंधः काष्ठेन यः पाकः तं पक्तुमिच्छ
तिन त्विच्छायां संबंधः संबंध इत्यर्थः।पूर्वस्य हसादिः।चोः कुः।खसे च पास्सत्सानामिति सवर्णत्वेन गस्य
कः॥नित्सक्षति।यहिस्व पिग्रत्यां से संप्रसारणं वक्तव्यं।जिघृक्षति।अत्र संप्रसारणे कृते पश्चाद्द्विर्वचनं॥

॥२०॥

रः।कुहोश्चुः।दोदः।आदिजबानां।षढोः कः से।क्लिलात्।कषयोगे क्षः।स धातुः।अप अ दे इत्यकारलोपः।जिघृक्ष
ति।हृस्व इति स्थिते।कुहोश्चुः।झपानां।यः से।हृ तेरिरिति हृ तेः परः सप्रत्ययो णिसेरकोभवति।हनो घ्नः।उपधा
या ह्रि॥नश्चापदांते झसे॥स धातुः।जिघांसति।हिरण्यमित्यादौ हरतेर्धातो रोणादिके कण्य प्रत्यये प
र ह्रस्वस्यापि ऋकारस्य इर् दृश्यते तत्कथं सूतरेति परकरणेन दीर्घस्यैव इर् विहितस्तत्राह॥असार्व
त्रिकाथमिति।अयं दीर्घस्य विधिः।असार्वत्रिकः।तेन ह्रस्वस्यापि इर् ईरितिसप्रत्यये ङिति।चिकीर्षति॥
जिहीर्षति।इ ति रूपं यदा तु आङ् धातु कत्वात् ङित्वं नांगा क्रियते तर्हि किं सप्रत्ययं विनापि।दुव मु द्विरणे॥
इत्यादौ सप्रत्यये च इरूदत्वं इत्य षि प्रायेण क्लिद्बतिपरे अयं विधिरसार्वत्रिकः॥इत्युक्ते।इरू विधिरपि
असार्वत्रिकः।तेन ईकारांतस्यापि क्लिन्ति इरू न।तेन कृ विक्षेपे।गॄ निगरणे।चिकरिषति।जिगरिषति।
यतरसस्यैव व्यवस्था अनपि च हसादिति।अत्र यङ्॥यकारो वाहसात्स्वरो लोपो भवतीति सूत्रस्थवाचा
कारो व्याख्येयः।अतिशयेन समिधं एष्यास समि[illegible]धिषता॥समिधिषिता।यूवअतव अनयोः समा
हारः यत्।तस्य यतः।यकारस्य अकारस्य च लोपो भवति अनपि विषये।चिकीर्षिता।अत्र कर्मण्यात्म
नेपदं।पापच्च इति स्थिते।स धातुः।कर्मणि।ता।तारो।तारसः।सिसतारुद्विरुद्वयनरतिस्त्रेणगय

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मञकारल्लोपः॥पापचिता।पापचितारो।पापचितारः।हसादिति किं देदीयांचक्रे।पपीयांचक्रे।देदृयिता।देदी
यितारो।देदीयितारः।इत्यादौन यकारलोपः।इस्व॥अपिद्दा धामीमिमा उलभ्रर र्छ शकूपतपदहिंसार्था
रा।धोस्वरस्य इस पूर्वस्य च लोपः।इत्यष्टौ।पतर इति पतॄ पतने इत्यस्मात्परस्य सप्रत्ययस्य वा इट्भवति।
इट्पक्षे स्वरस्य पूर्वलोपश्च न भवति।पिपतिषति।प्रत्यासन्नेआसन्नेअनिष्टे पिर छोपचारात्॥नदीकूलं
पिपतिषति।श्वामुमूर्षतीति प्रयोगः।आप्नोतेः स्वरस्य ई कारो भवति से परे।द्विरुक्तिलोपश्च॥आ।आप्नो
ते ई।आप्नोते राई स्यात्।इति केचित्तन्न व्याकुर्वीते।आप्लृ व्याप्तौ॥आप्तुमिच्छतीति ईप्सति।अश स्तो
जने॥अशाना यति।सप्रत्ययपक्षे स्वरादेः पर इति द्वितीयो वयवः सस्वरो द्विर्भवति इ ति निर्देशबले
न स स्वर एव द्विरुच्यते॥तच्चापि प्रथमातिक्रमे कारणाभावात् अकारेणैव सस्वरस्य द्विर्भावः॥त
तः यस्से इति इलं।य द्वास्वरादेः परः इति इडागमेन स हस्वरस्य शकारस्य द्विरुक्तिः।अशिशिषति॥
यदा नेट् तदा अनयोः स्वरस्य सानुस्वारस्य इ इस् ई कारस्य दीर्घता च चकारात्पूर्वलोपः।दंभेर्वा
दीर्घता।धिप्सति।धीप्सति।धीप्सति।गमादेः सस्येट्।जिगमिषति।श्व्यादेर्वसिं हु स्येट्।शि
श्रयिषति।शिश्रीषति।सेदीर्घः इति दीर्घः।गुप्कुत्सने इत्यादेः स्वार्थे घा धात्वर्थमात्रे सप्रत्ययोप

वति।द्विश्च।जुगुप्सते।जुगुप्सां करोति।कितरोगापनयेसंशये च।निपूर्वः संशयव्रर्त्ते ते विशेषः।चिकित्स
ति।आतुरां वैद्यः।विचिकित्सति मे मनः इति।तितिक्षति।तिज क्षमायां॥मानादीनां पूर्वस्य दीर्घो भवति।मानवि
चारणे।मिमांसते।बध बंदायो॥बीभत्सते।दान शान तेजने॥दीदांसते।शीशांसते।पूर्वं गुपादयः उक्ता
स्ते सप्त॥गुपू तिज कितमान दान शान बधू एते गुपादयः॥अय अस्मिन्सत्रे पंच गुपादयः॥अन्य एव
गुपूरक्षणे॥गुप धूप विच्छ पणि पनिभ्यः।उत् इत् यस्य स उदित् बलादनप्ययो वा।तथा चोक्तं॥आ
यादयः आर्धधातुके वा॥अगोपायीत्॥अगोपीत्।अगौप्सीत्।गोपायांबभूव॥जुगोप।पणायते।पना
यते।पण व्यवहारे स्तुतौ पन च॥पणस्तुतावेव॥अन्यत्र पणते।लोहितादिभ्यः।स्वार्थे आयः प्रत्ययः॥लो
हितायति।कमेर्धातोः स्वार्थे णिङ् प्रत्ययः॥चुरादिम ध्ये अस्य पाठो पठनीयः॥चुरादिगणे तु णिङ्प्रत्ययः॥
कमु कांतौ॥कामयते।ङ कारानुबंधलादात्मनेपदं॥नाम्नः ५२।पः ११।ई सां ११ चेत्यव्ययं पदं।अस्य इ
आत्मनः पुत्रमिच्छतीति पुत्रीयति॥उदकमिच्छतीति उदन्यति।अत्र उदकस्य उदन्निरादेशः॥अस्यैवार्थे का
म्यमपि प्रत्ययं केचिदिच्छंति।पुत्रकाम्यति।मैथुनेच्छायां नाम्नः स्य प्रत्ययो वक्तव्यः॥वृषेण सहमैथु

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नमिच्छतीति वृषस्यति वृषस्यतीति वृषस्यते॥ रतार्थे ज्ञोतुयावा‥त॥ सोननेर छायां नाम्यं तादस्यस्योप
वत॥ दधिमत्तोक्तु मिच्छतीति दध्यस्यति। दधिष्यति। उदन्यतीति प्रकारांतरेण साध्यति। पिपासायां
उदकात्तन्यः कलोपश्च॥ उदकं पातु मिच्छतीति उदन्यति॥ ॥इति इच्छार्थप्रकाशः॥ ॥करणे करोतीति
अस्मिन्नर्थे नाम्नो यप्रत्ययो भवति॥ करणे च यः इत्यत्र चकारात् यङ्॥ कंडूं करोतीति कंडूयति॥ न
मस्यति। तपस्यति॥ वरिवस्यति। पूजयतीत्यर्थः। कंडूयते। करोतीत्यर्थे। शब्दायते। वैरायते। कल
हायते॥ सुखायते। दुःखायते। इत्यादौ यङ्। येदीर्घः। घटो इयो मितिइ तिनानुबंधः। घटचेष्टायां॥
अस्य हलंतरूपं। घट इति घटं। घटान्करोतीति घटयति। यद्वा। अत्र करणे च यः॥ अस्य स्यानुवर्त्तीं
पुनः करणे इति ग्रहणं॥ करणविशेषणस्याप्युपलक्षणार्थं तेन घटं करोतीति आचष्टे वा॥ घटयति।
करणे ऽर्थे व्यापारमात्रेन तु करोत्यर्थे एव॥ पृथ्वादयः॥ पृथुं करोतीति प्रथयति। द्रढयति। व्रताज्जोजनेत
न्निवृत्तौ च॥ व्रतयति। सत्त्रयतीत्यर्थः। वृषशत्तान्ने व्रतयति। वर्जयतीत्यर्थः। वस्त्रेण आच्छादय
ति वस्त्रयति॥ हलिंकलिं ग्रह्णातीति हलयति। कलयति। वीणया उपगायतीति वीणयति। श्लोकै

ति२

रुपस्तौतीति उपश्लोकयति॥ सेनया अभियाति अभिषेणयति। कर्मणा संनह्यने संवर्मयति॥ क्षेत्रस्यवाह
नं संस्कारप्रापणं करोतीति क्षेत्रमर्दयति। हस्तिना अपक्रामति अतिहस्तयति॥ गुर्वादेरिष्ठेमेयःसु
गरादिष्वस्लोपश्चेत्यत्र चकारात् जौ चेति वक्तव्यं॥ तेन गुरुमाचष्टे गरयति॥ अल्पं युवानं वा आचष्टे।
कनयति। युवाल्पयोः कन् वा॥ पक्षे युवयति। अल्पयति॥ पाकं कुर्वाणं पाचयतीत्यत्र पाककर्तुः प्रयोज्य
स्यसाक्षात्क्रियासंबंधात्प्रधानकर्तृत्वं प्रयोजकस्य अनुप्रयोजनद्वारेण क्रियासंबंधात् गौणत्वं क
र्तृत्वं॥ पुगंतस्य गुणो वक्तव्यः॥ अर्पयति। इ ऊ दे रिति। इङ् अध्ययने॥ डुक्रीञ् द्रव्यविनिमये॥ जिजैये॥
३७ णीस्मी इत्येतो हेतुभये। ह्री क्नूरी क्नुयी स्मायी एते ई ऊ द इयः॥ क्नूङ् गतौ। राङ् श्रवणे॥ क्नुयी शब्दे॥
क्ष्मायी वृद्धौ॥ तेषां औ युक्॥ अत्रापि विभागेन व्याख्यानं ई ऊ दीनां ओकारादेशः ह्रीयादीनां तु यु
णः॥ अथ प्रकारांतरेण व्याख्या॥ इ ऊ इ इति सांकेतिकं षष्ठी बहुवचनांतं॥ ईङ् सां ई ३। आत् ११ ए॥ ११ औ ११
युक् ११ वक्तव्य इति पदच्छेदः। ह्री क्नूराङ् क्नुयी क्ष्माय एषां गुणः ह्रीयादीनां गुणः॥ ईङ् लीङ् क्रीस्मायी
जिपत्वाहेतौ वाच्ये॥ भी भीत्ये॥ चिनोतिरोस्फुरत्योरन्यतरस्यां॥ इ ऊ स्थादिनां यो॥ ऋतेरमास्यः॥
आतइत्यर्थः इवर्णस्य इइ वर्णांतानां एषां पुग्वक्तव्यः॥ ई ऊ॥ ईऊदीनां आत् आकारोपवातिनगुणः॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सारस्व०टी
।२३।।

पादेर्युक्क इत्यत्र आ दिशब्दापाच्छा सा ह्वा व्येवे शाइति पादि॥पाययति।पाययेत्।वाते र्जघ्नेपने॥वजय
ति।कंपयतीत्यर्थः॥पातेर्लुक् वक्तव्यः॥पालयति।पिब नेस्तु।पायय ति।धातु पाठे मितः इत्येवं पठितानां
मितश्चतं घटाद यसेंगृहीताः॥घटव्यथ प्रथाश्चैप थुप्रसम्रदस्वदाः॥क्ष जिदक्षी कृप क्नादिक्न
दिक्रूदि त्वरिज्वराः॥१॥गर्हिहेडी वटि भरी नटिस्ट किच किस्तका॥ ककेवर गेलगेचैव हुगे हुगेष
गेस्थगे॥२॥कगेका गीकणिरणींच णिश्र णिश्र थि कृपाः॥ऋथिलथीत्विनि वनीज्वलः इलात
या॥३॥स्मर द ह श्री ह्ना चल क्षमालमाङ् घ्नि स्वन इत्यपि॥जन् जृ ष कृसं जस हिताश्चय॥
षष्ठीरसीमिताः॥अमेताः कमिचमय्थ्योये चान्ये धातवः॥ वावकः स्वस्तु मितांते षांप्रादियोगेन तुज्व
लां॥तेन मित्वात् ह्रस्वप्राप्तौ विकल्पमाह॥जानाते र्वाह्रस्वः४॥अयं च व्यवस्थितविकल्पः॥तेन मारण
तोषणनिशामनेषु ह्रस्वो भवति॥अनत्रन॥ज्वलादीनां वा ह्रस्वः॥ज्वलयति ज्वालयति।ह्मलय
ति।ह्मालयति॥ग्लापयति ग्लपयति।स्नापयति।स्नपयति॥वामयति।वमयति।नामयति नमयति।
इत्यादि॥जनिप्रभृतयः केचिन्नियमेन मितः॥जनयति।केचि द्विकल्पेन।क्रमयति क्रामयति।वेडि
स्सेऽ इति संप्रसयाधिकारे व्याख्यानं॥अथ चुरादयः केचिदुच्यंते॥चोर ये।चिंतयति।अवइ ।।२३।।

दितइति मुम्॥चो रिइति स्थिते।ञेरुः द्विश्च।ऊकारो गुणअपेधार्थः।उच्चारणसामर्थ्यात् चोरिप्रभृति
षु जातो पि गुणो निवर्त्तने इति केचिदाहुः॥पश्चाद्द्वित्वं।चकारात् अभि दुस्तुभ्यः॥ अंते विनापि अङ्॥
श्वि धेटोर्वा॥अशिश्वियत्॥अदुद्रुवत्।असुस्नुवत्॥अशिश्वियत्॥अश्वयीत्॥अदधत् अधात्॥
अधासीत्॥ञेः क्वित्यपि लोपः।सार्वधातुकआलुइस्सु इत्लु आप्य निष्ठा वर्जितेइ इ आम् एतान्
विहाये ति वक्तव्यं॥लघोर्दीर्घ इत्यत्र अङि लघोरित्यनुवर्त्तते नायमर्थः॥लघुनि धात्वक्षरे परे द
सादे श्वतिः पूर्वस्य लघोर्दीर्घो भवति।तेन ओजिढ इत्यादौ दीर्घमनाशंक्यमेव॥डुपचष् पाके॥
ञिप्रत्ययः॥उपधाया वृद्धिः॥पाचि।सधातुः ङेर अद्विश्च॥ह्रस्वः॥अदु॥ञेः॥ वावसोनि॥अपापू
चू अत इति स्थिते॥उपधाया ह्रस्वत्वं कृत्वा॥पूर्वसंबंधिनो कारस्य इकारो वक्तव्यः॥लघोर्दीर्घः॥
अपीपचत्॥अजीघटत्॥नेत्यस्य पंसकारइत् यस्य सरित्॥तस्य रितः ६१॥अङिपरे ङे उप
धाह्रस्वादिकार्यं न भवति॥ढौकगतौ॥ढौढौकि अत् इति स्थिते॥ह्रस्वः॥ऋपानो॥अट्॥ञेः॥अडु
ढौकत्॥शासेश्च न अङ्॥अशशासत्॥ भ्रा जू भास् भाष दीप जीव मील पीड हेठ लुप चना

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

क्षुक्तमिति केचित्॥ अबभासत्। अबीभसत्॥ अबभाषत्। अबीभषत् इत्यादौ ज्ञेयं॥ अग्लोपिनस्त्वना
क्षुक्तं। अगिति समानानां संज्ञा प्राचां। तल्लोपे औजढदित्यत्र क्षुक्तं न कार्यं॥ तथाहि॥ औजढ इति निःक्रांतः।
ततः करणे ञिः तस्य डित्वात् हिलोपे सधस्य ग्लोप्यपि संपद्यते॥ स्वरादिवास स्वरस्यैव द्वित्वस्याभिमत
त्वात्॥ द्विर्वचने लोपस्य स्थानिवद्भाव ४॥ आश्रयणीयः॥ तेन ऊढ ढि इति द्वित्वे संपन्ने ङि पूर्वस्य ढस्य जः॥
न चैतत् अडुढोक्तत् इत्यादौ अपि प्राप्नोति॥ हस्थाने जातो ढोऽन्यत्रापि प्रेत इति। अन्ये तु ञि प्रत्ययसंदि
तस्य ढस्य द्वित्वे॥ तत्र औजि ढदिति रूपमाहुः॥ नचास्मिन्मते ऽदंत धातूनाममदंतत्वे व्यर्थे यतः अग्लो
पित्वे स्थानिवत्त्वं वा इत्न प्रयोजनं॥ यत्र त्वे तेन विद्येते तत्रा लुप्त विकल्पनं॥ इत्यदंतत्वसूमर्थनाय वा अल्लो
पस्यार्थः। अतो ञो वृद्धिर्वाच्या॥ अंकापयति। अघापयति। बालव्युत्पत्यर्थं औजढदिति स्पष्टे स्यास्या
ध्यते॥ वह प्रापणे॥ वहनं ऊढिः। स्त्रियां क्तिः॥ यजां यवराणां॥ होढः॥ नथोर्ढः॥ क्षुप्रिक्षु॥ ढि ढो लोपो दी
र्घश्च॥ ऊढिः। कृत्तद्धितसमासाश्चेति नामसंज्ञा॥ ऊढिं करोति। तिऊढयति॥ ञिर्डित्करणे॥ ङितिटेः
स्वरहीनं। ऊढि इति स्थिते। स धातुः। ऊढयति स्म इति औजढत्॥ ञेरंङ् द्विश्च॥ वावसाने॥ ञेः स्वरहीनं।
स्वरादेः पर इति सञात्। अङ् निमित्तं द्विर्वचनं। अङ् सहितस्यैव ढकारस्यैव द्विर्भवति॥ अङ्॥ ऊढ उ ३० स्व ॥२४॥

रादेः। ३० औ औ॥ औ ऊढ ढ ढत् इति स्थिते। स्थापानां जबचपाः इति ढकारस्य डकारे प्राप्ते तन्निवृत्यर्थमाह।
औं ङि पूर्वस्येति औजडढत्। वदेः क्तेक्तौ कृतसंप्रसारे द्रोढ स्तथोर्ढः क्षुप्रिना। ढि ढो श्च। ञिर्डि द्विलोपे च स
यातुञे रङ्ङौ ऊङ् ले लुक्स्वरादेरङि पूर्व ढो जः॥ १॥ स्थापि इति स्थिते। ञेरंङ्। दादेरिः। पश्चाद्द्वित्वं। शासस्व
पाः। सपानां सवर्णोप्यस्य तः। अट्। आदेः स्मः स्थः इति सूत्रेण कृतत्वात् द्विर्लादितिषत्वं॥ क्षुप्रिक्षु॥ प्रति
पूर्वः। स्वरहीनं। वावसाने। प्रत्यतिक्षिपदित्यत्र लघोर्दीर्घ इति न दीर्घत्वं॥ इकारस्य संयोगपरत्वेन लघु
त्वाभावात्। पापाने। ञि प्रत्ययः। पादेर्युक्। पापि इति स्थिते। सधातुः। अङ् प्रत्ययः। दादेरिः। द्विर्वच
नं। ञेः। पतः। अट्। लघोर्दीर्घः। तु धातोरितियकारः। स्वरहीनं। अपीप्यत्॥ अचाह। क्षेमङ्। दादेरिर
ति इकाकारे कृते द्विर्वचनमित्यसंगतोऽयं घः॥ अदीदयदित्यत्र इकारप्रसक्तेः केलुङ्गरोच मा ह्रेश्पुक्
निवृत्तिः। प्रसंगाच्च यत इति यलोपः। इत्येतदप्यसंगतं। अतिप्रसंगात्॥ ततः इत्येव वक्तव्यं। तिष्ठतेरौपरे
अङि ह्रस्वापवादः। इकारो वक्तव्यः। लोपः पिबतेरुपधायाः पूर्वस्य ईत्वं वक्तव्यं। अतिष्ठिपत्। अपीप्यत्।
हपू सामर्थ्यं॥ ऊकार उदितो वेति विशेषणार्थः। हपूर इसेतस्य रो लो भवति। रेः कारस्य च वा लृ
कारः। कल्पते। कल्पयति। अचीक्लृपत्। अचीकॢपत् वा। कल्पि अङ् प्रत्ययः। ञेर्लोपः। गुणं इति॥
नि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सारस्व०टी
॥२५॥

दिबादावदू।वावसाने।अहृहृअपृ इतिस्थितोरः।कुदोस्तुः।अट्टिलघुदूस्योपधायाः॥लचोदूर्घः।स्वरही
नं।विपूर्वः।व्यचीक्लृपत्।व्यंतप्रकाशः॥ ॥अयेति।अस्ययांत धातुकथनानंतरं आदेशाश्च ते विशेषाश्च।
यद्वा॥आदेशानां विशेषाः।दृशिर प्रेक्षणे॥तिपू।अपू।पश्यादेशः।अकारांताश्चेत्तर्हिअदेरत्यकारलोपः।
नोचेत्तर्हिस्वरहीनं।पश्यतिप श्येतापश्यतु।अपश्यत्।ददर्श।दृश्यतां।द्रष्टा।द्रक्ष्यति।अद्रक्ष्यत।अदर्श
त्॥अद्राक्षीत्।दरीदृश्यते।दर्दर्शीति।दरिदृशीति।दरादृश्यते।दर्द्रष्टि।दरिद्रष्टि।दरादृश्यते।दिदृक्षते।
दर्शयति।अदीदृशत्।एवंसर्वादेशेषुज्ञेयं।पिबादेशो ऽदंतस्तेनोपधायांगुणाभावः।म्नाभ्यासे।अस्य
मनादेशः।मनति।म्नादिकस्य ऋगतावित्यस्य ऋच्छादेशः।ऋच्छति।जुहोत्यादिकस्यतु इयर्तिरूपं [illegible]
विष्यति।सृगतावित्यस्य धावादेशः।शीघ्रगतौ।अन्यत्र न।तेवे धावत्सुःसरति।सरलस्वंध्रूसंघे हजनो
तिन धावति प्रियमनुसरति।दुर्जनादपसरति।रुहेर्वारुपादेशः।आरोपयति।आरोहयति।शद्लृशातन
नेःरस्यस्य शीयादेशः॥आत्मनेपदमेव।शीयते।शद्लृ विशरणं शैथिल्यं।गतिः असिद्धा।अवसादनं
नाममरणं।सेपूर्वक ऋच्छोगमू ऋ छस्र विदहशिभ्यः आत्मनेपदं स्वतं।संगच्छते।परस्मैपदस्यापि।
हनतस्यपरतिगृ॥गमिष्यति।भावे संगस्यते।आदंतानांयमिर मिनमीनांच पेसरिदूसकूवकल्पः॥ ।२५॥

अज्ञासीत्।अयंसीत्।व्यरंसीत्।अनंसीत्।आङ्पूर्वाद्दाते धातोर्मुखप्रसारणव्यतिरिक्तेऽ [illegible] र्थेआ
त्मनेपदमेव।आदत्ते।मुखप्रसारणेतुव्याददातिमुखंचैत्रः।अनुसंपरिपूर्वात्तु ऋ उ तेरात्मनेपदं॥
समोऽकूजने तु सेऋ ऊ उ तिरथचंक्रं।समू अव प्र उप विपूर्वात्स्थाइति अस्मात् आत्मनेपदं।उपा
त्परस्यास्य मंत्रेकरण एव।गायत्र्योपतिष्ठते।अर्कं।अन्यत्र गुरुमुपतिष्ठति॥आङोयमहनः आत्म
नेपदं यच्चेताचालांगकमकोऽकर्मकौ वास्याता॥परशिरःआदत्ति।आयच्छति वा।उद्विश्यांतपरस्य
न्याप्येतदेवा महीवितपति अर्कः।आहतेस्य शिरः।लोपस्त्वनुदात्ततनामितिनलोपः।गमोःस्वरे।
हनो घ्न।आहते।आघ्नते।आघ्नते।आयच्छते।उच्चरते मलमेव्यादित्यजनो।सूर्यः।अन्यचमेत्रमु
च्चरति।संपूर्वाच्चरतेस्तृतीयांतेन युक्ता दात्मनेपदं।अश्वेन संचरते।यामे।पथ्योसंचरते।अन्य
चसंचरति दृष्टः।विअवपरिपूर्वात्तंदुकृीञ इत्यस्मात् आत्मनेपदमेव।विक्रीणीते।उपोपाल
भे इति शपथकरणे।विशपोःविशपते।अन्यत्र शत्रुं शपति।पोरुरुइतिउरू।स्वा विहसतेति दीर्घः।
सुस्मूर्षते।कर्मव्यतिहारेइतरेतरकर्मतायां।परस्परमेकक्रियाकरणं कर्मव्यतिहारः।हिंसादे

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सारस्व०दा
॥२६॥

रिति हिंसार्थगत्यर्थपठहसजल्प एतान्विहाय। हिंसाहेतु व्यतिघ्नंति। व्यतिगच्छंति। व्यतिपठंति। व्यति
हसंति। व्यतिजल्पंति। इतरेतरपरस्परान्योन्ययोगेऽपि न भवति आत्मनेपदं॥ इतरेतरं व्यतिलुठंति।
क्रमः सोपसर्गस्य पदा। दीर्घता च वक्तव्या। सोपसर्गस्येत्युपलक्षणं। तेन क्रामं द्विरित्यादिप्रयोगद
र्शनात् उपपूर्वात् रमइ स्यतः परस्मैपदं वा। उपरमते। उपरमति। वञ्च इति। वृतु वर्त्तने॥ वृधू साम
र्थ्ये॥ वृधू वृद्धौ। स्रधु कुत्सिते शब्दे। स्यंद्रू स्रवणे। एभ्यः स्यसनोः परयोः परस्मैपदं वा भवति। वाप
ब्दात्परस्मैपदे नेट्। वर्त्तिष्यते। वर्त्स्यति। वर्द्धिष्यते। वृत्स्यति। शर्द्धिष्यते। शर्त्स्यति। कल्पिष्यते। क
ल्प्स्यति। स्यंदिष्यते। स्यंत्स्यति। विवर्त्तिषते। विवृत्सति। विवर्द्धिषते। विवृत्सति। शिशर्द्धिषते। शि
शृत्सति। चिकल्पिषते। चिक्लृप्सति। सिस्यंदिषते। सिस्यंत्सति। इत्याद्यूह्यं मीमादिराष्ठात्। क्रमः
सोपसर्गस्येति सोपसर्गत्वं मतं च। क्रामात्युक्त्वे ऋ भ तो यस्येत जः दीर्घोऽविषय एव। तेन सं
चक्रमतुः। अपात्। किरतेरात्मनेपदं सुद्धु॥ अपस्किरते। सहो॰ तस्यां वद आत्मनेपदं तेयाम्याः।
मुचू लुप् चि दू लिप् सिच् कृत् पिश् शिप् एते मुचादयः। शम् दम् श्रम् तम् भ्रम् क्षम् क्लम् कुसम
दृ एते शमादयः। त्रिप्रत्ययांतो दुषिः शमादौ ग्राह्य इत्याह। दुषेश्च॥ त्र्यंतस्येति शमादीनां निप
९= त्र्यंतस्य दुषेः दीर्घो न भवति चेत् इस्परं कुरुते नापि चकारग्रहणेः धेर्दीर्घता वक्त ॥२६॥
व्या। दूषयति। दूषणः त्र्यंते इति किं दुष्टः दोषकः दूषकः।

त्र्ययांत दुषेश्च कृति परे क्वचिद्दीर्घः। क्वचिन्न। शांतः दांतः। दूषणः। शामः। दमः। दुष्टः। त्रिप्रत्ययांतस्येति
किं। दुष्यति। क्वचिदिति ग्रहणात् त्रिप्रत्ययांतस्य दुषेः चित्तविकारे चित्तभ्रमार्थे वा दीर्घत्वं। तेन दूषय
ति। दोषयति। चित्तमित्यपि भवति। यि ७१ ओः ई १ पोरूर पोपवादः। मुमूर्षति। लुङि लिङि अ ग्रेय
ये आत्मनेपदं अन्यत्र परं इत्याह॥ सपरो क्षीदाविति। अमृत। मृषीष्ट। म्रियते। अन्यत्र ममार। मरि
ष्यति। रुदादेरिति। रोदिति। स्वपिति। श्वसिति। प्राणिति। जक्षिति। श्वेव विशेयो रुदादेः
पंचको गुणः॥७१॥ अन प्राणने॥ प्रपूर्वः। प्राणिति। गादेश्च तथा तौ इत्य गादेश्च इति योगविभागात्
णः॥ रुदादेर्लङि दिस्योः ईडेट् वक्तव्यौ॥ अरोदीत्। अरोदीः। अरोदः। जक्षादेरिति। जक्ष जागृ
दरिद्रा चकास् शास् दिधीवेवीङ् इति जक्षादयः। अंत्यो लोपदस्रो। दरिद्रा इति पाठे दरिद्रा
शास् इत्येतयोः सस्वरस्य रकारो भवति ङिति हसे परे। आलोपश्च दरिद्रातेरवङिति स्वरे परे॥
चकारादिति सनप्रत्यय णुप्रत्यय वुण्प्रत्यये वर्जिते आर्द्धधातुके दरिद्रातेरालोपो वक्तव्यः। दिदरि
द्रासति॥ दरिद्राणां दरिद्रादयः। लुङि वेत्युक्ति। अदरिद्रीत्। अदरिद्रासीत्॥ ददरिद्र। दरिद्रानेरि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सारस्व०८
॥२७॥

तिपाठे। दरिद्राते रिति इ ति इकारांतादेश ४ क्ङि हसो स्वरे क्ङिति आलोपः। चकारार्थस्तु व्याख्यायते पु
नरपि व्याख्यास्यतो चकारात् शास्तेरुपधायाः ङिति हसे ऽङे च इकारो वक्तव्यः। चकोचा। शाधि ४। चसारे
रितिषत्वं। शाधि। शिष्टाद्वा। शिष्यते। अशीषत्॥ ओ शाः। मित्राशीः। ओ रौ इत्यत्र न दृ रिति वक्तव्यं॥
तेन बोभ्यौति। दकारे पिति परे स्यात्॥ तदुक्तं प्राक्॥ अबादौ हल्तेवा ई प्रत्ययपोत्तवति। तेन प्रथमेऽप्र
त्यय निमित्तो गुणः पश्चात् अपोल्लुकाय दागमास्तेहृदणेन गहयं तेइतिन्यायेन वा गुणः। तदा च इत्वे
व्याकर्तव्यं। युरुण्रुस्तुभ्यः परेषां पितां आदौ ई आगमो वक्तव्य इति। स्तुवः पेसे रिड्वा वक्तव्यः। अस्ता
वीत्। अस्तौषीत्। लोपस्त्वनुदात्ते ति अत्र क्यपि वेति वक्तव्यं। लोपश्चित्तिदु शब्दात् क्यपि परे ऽमलो
पः। चिद्भवति तेन प्रवितत्य। वितन्य। प्रणम्य। प्रणत्य। अचवा लोपः। आशीर्लिङि हृनोव वादेशो
वक्तव्यः। वध्यात्। णबादिरादेश्यान वसंख्याकौ वा भवति। द्वित्वं तु परोक्षे एव। गुणः। वेद। विदतुः। विदुः।
वेत्थ। विदथुः। विद्ध। विद। विद्व। विद्म। पक्षे। वेत्ति। वित्तः। विदंति। विदज्ञाने। कर्मण्यतिहारेऽन्यत्रेति
आत्मनेपदे। ततो रुडागमः। विसेत्ते। संविदाते। संविद्रते। व्यतिविद्रते। वेत्तेर्वा रुट् इत्ययं पाठः॥ वेत्तेर्

॥२७॥

तोरुट् वा पठनीयं। अंतादेशस्य अनइत्यर्थः तेन नये। सिस इति सकारे परे अस्तेः सलोपः तेन व्यतिषे।
उपसर्गप्रादुर्भ्यां अस्तेः सस्य यस्वरपरस्य षत्वमिति वक्तव्यं। तेन व्यतिस्ते। व्यतिषाते। व्यतिषते।
अस्ते ४ सो ह एतीति वक्तव्यं॥ तेन व्यतिहे। प्रादुःष्यात्। सि ११ स ६९ आसि अस्त हि इति स्थिते। जहे
धि शाधि। एधि। चि आर्धधातुके तु अस्तेर्भू आदेशः। ढि ढो लोपो दीर्घश्चेत्यत्र पूर्वस्य स्कार वे
र्जितस्येति दीर्घ इति वक्तव्यः। तेन जरिगदः। हकारो सस वक्तव्यः होपरे॥ लीढि। रंढः। अयवा क्वि
त्पदांततेति। पदांतत्वमाश्रित्य हो ढ इति ढत्वं। गुहू दुह लिह दिहां दिह्य्यात्मनेपदे से लुकु वा च
सकु वक्तव्यः॥ अलिक्षत। अलीढ। अलिक्षातां। अलिहातां। इति लुङ्रूपं। लिहो ऽहरिड्वा वक्तव्यः॥
लिहि हि। लक्षइति स्थिते। दंत्यस्य सस्य दंत्योदकारः॥ सबेज वा इत्यनेन न तश्चुत्वम सिध्यात्॥
अन्यत्र सोजः इति। लुज्जते। ऊं लस्जीडे॥ व्याचक्ष घे इति स्थिते। स्कोरादेश्च। षोडः। ष्टु
पिष्टु॥ व्यचष्टे। चक्षिङानपि ख्यान्न वाणादौ न त्यागे यूस सि वा। वचक्षे। चख्यौ॥ अ
ख्यत्। अख्यत। पुषादि व्यतिरिक्तत्वा तत्योगैः न समवक्षिष्ट॥ विचक्षणः। चक्षुः। नचक्षः॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

रस्व०ह
॥२८॥

अचका (?)त॥अचकास्त्तो॥ज क्षादेरंतोऽत अनुउस॥अचकासु॥अचका॥अचकात॥व्याप्रकथने॥
आङ्पूर्वः॥अदादेर्लुक्॥आख्याति॥स्याविदः॥उस्यालोपः॥आख्युः॥मृजेर्वृद्धिः॥प्रितिइतिगुणप्राप्ता
विस्यर्थः॥क्ङितिस्वरादीवारच्छेतिकेचित्॥मार्ष्टि॥मृष्टः॥मृजंति॥मार्जंति॥अमार्ट्॥अमार्ड्॥अत्रस
योगांतालोपोवक्ष्यते॥अमृजन्॥अमार्जन्॥प्राङ्केत्वेतिणत्वे॥निर्णेनेक्तिः॥व्यापिपः॥व्यापिपरतो॥द्विरि
त्यनउस्॥गुणः॥व्यापिपरुः॥पूर्वस्यइयादेशो॥वक्तव्यः॥एतदुक्तोस्यापुपलक्षणंतेनउषवद २५
ह॥उवोषेत्यादिसिध्यति॥रुरइतिस्थिते॥नृप्रोरिः॥असवर्णस्वरेपूर्वस्यइकारो॥कारयोरियुवौ
स्तः॥स्वरहीनं॥गुणः॥इयर्त्ति॥इयतः॥इय्रति॥इयत इतिस्थिते॥अट्॥अइए॥स्वरादेः॥एरेऐ॥उ
णः॥द्विस्योर्ह्रस्वात्॥स्त्रोविसर्गः॥ऐयः॥द्विरिसुसुः॥गुणः॥ऐयरुः॥इणगतौ॥अदादित्वाद्पोलुक्॥
गुणः॥एति॥इतः॥इणोयक्ङितिस्वरेवक्तव्यः॥यंति॥अथवायंति॥सत्रअनेकस्वरस्यासंयोगपू
र्वस्यत्वितितुशब्दात्यत्वं॥इयात्॥एतु॥आइहिरितिस्थिते॥अइए॥एहि॥कर्मणि॥ईयते॥रइण
पूइतिस्थिते॥धातोनमिनः॥असवर्णस्वरेस्वरहीनं॥ऐआय्॥तस्माद्देवतुशब्दात्तइयतुरित्या

॥२८॥

दौअनेकस्वरत्वेऽपियकारोनभवति॥किंतुइयादेशोभवत्येव॥सवर्णेदीर्घः॥ईयतुः॥ईयुः॥इययिथ॥
इयेथ॥इषुइच्छायां॥इयेष॥ईषतुः॥ईषुः॥ईयेषिथ॥इयेष्ट॥उवोष॥ऊषतुः॥ऊषुः॥उवषिथ॥उषथुः॥
इत्यादिज्ञेयं॥सर्वथासर्वप्रकारैःसाकल्येनधातूनांअपिधानंव्युत्पादनंतद्बालैर्बोद्धुमशक्यं॥
यद्वा॥क्षमोवक्तुंनरःकृयमितिपूर्वोक्तत्वात्मयाग्रंथकर्त्राअशक्यं॥अपिधातुपाठेइतिधा
तूनामनंतत्वात्नानार्थत्वाच्चअपिधातुअनुक्रमेणवक्तुंमयाअशक्यं॥इतिहेतोः॥आख्यातसंज्ञि
कप्रत्ययानांख्यापनेधातुसंबंधेनसंयोजनेनेनअलंपर्यंतं॥ ॥इतिभट्टजगन्नाथविरचिता
यांसारप्रदीपिकायांआख्यातप्रकाशः॥ ॥छ॥

K K S U LIBRARY RAMTEK ACC NO M-866

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

[OrderDescription]
,CREATED=23.10.20 11:37
,TRANSFERRED=2020/10/23 at 11:41:25
,PAGES=29
,TYPE=STD
,NAME=S0004458
,Book Name=M-866-SARPRADIPIKA
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF
,FILE18=00000018.TIF
,FILE19=00000019.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection